

נייר עמדה

מגמות דמוגרפיות בישראל

עוזי רבהון גלעד מלאך

עורכת: רות גביזון

מרכז מציל"ה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית
ירושלים, תשס"ט

Demographic Trends in Israel

Uzi Rebhun Gilad Malach

עורכת הסדרה: רות גביזון
עריכה לשונית: גלית שמאע
רכזת הפקה: דקלה כהן
גרפיקה: עדי רובין
תמונת עטיפה: ישראל אימאג'ס / איציק מרום

תוכן נייר העמדה אינו מייצג בהכרח את עמדת מרכז מציל"ה
והוא על אחריות הכותבים בלבד.

© כל הזכויות שמורות למרכז מציל"ה
למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית
ירושלים, כסלו תשס"ט, דצמבר 2008

להזמנות:

מרכז מציל"ה, ת.ד. 8435, ירושלים 91083
טל: 077-4020771/2/3 פקס: 077-4020774
דוא"ל: metzilahorder@metzilah.org.il
www.metzilah.org.il

מרכז מציל"ה נוסד בשנת 2005 במטרה להתמודד עם הנטייה הגוברת, בישראל ובעולם, להטיל ספק בלגיטימיות של לאומיות יהודית ובמידה שבה היא מתיישבת עם ערכים אוניברסליים. **אנו מאמינים:** הציונות ותפיסת העולם הדמוקרטית-ליברלית יכולות ואף חייבות לדור בכפיפה אחת; שיח ציבורי, מחקר וחינוך טומנים בחובם את המפתח לשילוב בין ציונות, ערכים יהודיים וזכויות אדם בישראל; אינטגרציה של ערכים אלה חיונית לשגשוגם של מדינת ישראל ושל העם היהודי.

מטרתו העיקרית של מרכז מציל"ה היא לקדם ידע והבנה ולעורר דיון ציבורי בתחומים שאותם אנו רואים כנושאי הליבה של החיים במדינת ישראל ושל שגשוגו של העם היהודי בארץ ובעולם. עם נושאי ליבה אלה נמנים: זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית לאומית ב(חלק מ)ארץ ישראל; זהויות יהודיות בנות זמננו; טיבה ומאפייניה של החברה הישראלית; הדרכים לשמירה על זכויות האדם של כל אזרחי ישראל ותושביה.

אנו סבורים כי בעת האחרונה, שלא כמו בשלביו הקודמים של המפעל הציוני, חסר דיון מעמיק ומבוסס בנושאי הליבה ובהנחות היסוד שלהם. במקרים רבים, חילופי דברים ומחלוקות מתמצים בהפרחת סיסמאות ובהנצחת סטראוטיפים. על כן, מרכז מציל"ה מתמקד הן בבירורים רעיוניים, אקדמיים והיסטוריים הקשורים לנושאים אלה, הן בדיונים מעשיים הנוגעים לעיצוב מדיניות.

בניסיון לתת מענה על צורך חיוני זה שוקד מרכז מציל"ה על פרסום מגוון חיבורים השופכים אור חדש על בעיות יסוד ומניחים תשתית עובדתית, היסטורית ואידאולוגית למחשבה ולפעולה. המרכז שואף להוציא תחת ידיו פרסומים מדויקים ומקצועיים, שיוכלו להניח תשתית מוסכמת לקידומו של דיון ציבורי מעמיק בסוגיות המפתח, שהוא חיוני בחברה הישראלית ובעולם היהודי, ולחדד מחדש תובנות יסודיות הנוגעות להם.

מרכז מציל"ה סבור כי מדינת ישראל חיונית לרווחתו ולשגשוגו של העם היהודי, וכי יש לפעול כדי לבסס את יעדיה של ישראל על מלוא רכיביהם: לממש את זכותם של היהודים ושל העם היהודי להגדרה עצמית באמצעות מדינה יהודית במולדתם ההיסטורית; לכבד את זכויות האדם של כל אזרחיה ותושביה; להיות דמוקרטית יציבה, רודפת שלום ומשגשגת הפועלת לרווחת כל תושביה.

על הכותבים

ד"ר עוזי רבהון הוא מרצה בכיר במדור לדמוגרפיה ולסטטיסטיקה של היהודים במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים.

גלעד מלאך הוא בעל תואר מוסמך במדיניות ציבורית ובמחשבת ישראל. מתמחה בנושאי דת ומדינה וביחסים בין קבוצות בישראל. כותב עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים בנושא "אסטרטגיות של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים".

תודות

על טיוטה ראשונה של נייר עמדה זה התקיים דיון בקבוצה שמנתה חוקרים בולטים מן האקדמיה וממוסדות ציבור, מקבלי החלטות וחברי הוועד המנהל של מרכז מציל"ה. חלקם אף העבירו אלינו הערות מפורטות ומועילות בכתב. אנו מודים לכל חברי הקבוצה על השתתפותם ועל הערותיהם. אנו מקווים כי נייר העמדה הפך טוב יותר בשלהן. האחריות לנכתב בנייר מוטלת כמובן עלינו בלבד.

ברצוננו להודות גם לקרן תקווה על תמיכתה הכספית בהוצאתה לאור של החוברת.

תוכן עניינים

7	תקציר מנהלים
12	פתח דבר
12	1. מבוא
14	2. מטרות
15	3. מבנה
17	פרק ראשון: אוכלוסיית ישראל, 1948–2008
17	1. מבוא
17	2. גודל האוכלוסייה והרכבה לפי דת
19	3. מקורות גידול האוכלוסייה
21	4. התפרוסת המרחבית
23	5. מידת הדתיות
26	6. סיכום
27	פרק שני: דפוסים דמוגרפיים בני זמננו, 2000–2008
27	1. מבוא
28	2. הפריון במגזר היהודי: מירידה מתונה ליציבות ומיציבות לעלייה
28	2.1 יהודי כללי
29	2.2 החרדים: ירידה בפריון אך עלייה במשקלם באוכלוסייה היהודית
29	2.3 חסרי סיווג דת: שמירה על שיעור פריון נמוך
30	3. הפריון במגזר המוסלמי: ירידה מהירה, התייצבות וירידה נוספת
30	3.1 מוסלמי כללי
30	3.2 הבדווים בנגב: צניחה בשיעור הפריון
31	4. הנוצרים והדרוזים: ירידה אל מתחת לשיעור הפריון היהודי
32	5. העלייה ומאזן ההגירה
32	6. התפרוסת המרחבית
33	7. סיכום
34	פרק שלישי: תחזיות אוכלוסייה, 2005–2030
34	1. מבוא
35	2. החלופה הבינונית: גודל אוכלוסייה והרכב לפי דת

36	3. חלופה "חדשה"
37	4. תמורות עתידיות בהרכב הגילים
39	5. תחזית לאוכלוסיית היהודים לפי זיקה דתית
39	6. סיכום
41	פרק רביעי: השלכות למדיניות ציבורית
41	1. מבוא
43	2. רוב יהודי יציב בישראל
44	2.1 הגברת ההגירה היהודית
45	2.2 צמצום ההגירה שאינה משתלבת בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית
46	2.3 גבולות החלת השיפוט הישראלי במזרח ירושלים
	3. ישראל כמדינה דמוקרטית, מפותחת ומודרנית, שאזרחיה מפרנסים
46	עצמם בכבוד
48	3.1 קצבאות הילדים וקו העוני
49	3.2 לימודי ליבה בבתי הספר היסודיים והתיכוניים
50	3.3 השירות האזרחי
51	3.4 עידוד ההשתתפות בכוח העבודה
52	4. סיכום
54	הערות
62	מקורות

תקציר מנהלים

מבוא

השאלה הדמוגרפית היא סוגיה מרכזית בתולדות המפעל הציוני ומדינת ישראל כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. במשך השנים נידונה השאלה: מהו שיעור הרוב היהודי שיאפשר למדינה להיות יהודית ודמוקרטית כאחד? השאלה התחדדה לאחר מלחמת ששת הימים ב-1967 אך היא רלוונטית גם בגבולות ה"קו הירוק".

לטעמנו, יש צורך חיוני לבחון מגמות דמוגרפיות רחבות יותר לאור מכלול מטרות המדינה. אלו כוללות, נוסף על היותה יהודית ודמוקרטית, גם את היותה מדינה מפותחת ומשגשגת השומרת על זכויות האדם לרווחת כל תושביה ואזרחיה. לפיכך אנו בוחנים כאן את סוגיית משקלן ומאפייניהן של תתי־אוכלוסיות ספציפיות ואת השפעתן על עתידה של ישראל מכל הבחינות הללו יחדיו.

בנייר עמדה זה אנו דנים באוכלוסייה בתוך תחומי מדינת ישראל. הוא קובע כי רכיבי היעדים של ישראל יוצרים מתחים בצד קשרי השלמה וחיזוק הדדיים. הנייר מבוסס על ההנחה כי מידע דמוגרפי מדויק הכרחי הן לקבלת הכרעות מושכלות במטרות אלו ובדרכים למימושן והן לניהול דיון ציבורי מושכל בנושא.

פרק ראשון: אוכלוסיית ישראל, 1948–2008

בשישים שנותיה גדלה אוכלוסיית ישראל בצורה דרמטית וחסרת תקדים בהשוואה למדינות המערב. מאוכלוסייה שמנתה פחות מ-900,000 איש בעת המפקד הראשון ב-1948 הגיעה אוכלוסיית ישראל ל-7.25 מיליון איש בסוף 2007. מאז ראשית שנות השישים, עת הגיע הרוב היהודי לשיא של 89%, ניכרת מגמה ברורה של צמצום הרוב היהודי. ב-2007 הוא עמד על 80% (בכלל זאת אוכלוסיית ה"אחרים" – זכאי חוק השבות). שחיקת הרוב היהודי נובעת משלוש סיבות עיקריות: (א) ריבוי טבעי גבוה יותר של האוכלוסייה הערבית (בייחוד המוסלמית); (ב) סיפוח מזרח ירושלים ב-1967; (ג) ירידה, בתקופות שונות, בהיקף העלייה היהודית.

שינויים חשובים התחוללו גם בתתי־אוכלוסיות בקרב היהודים והערבים כאחד. במהלך 20 השנים האחרונות ניכר גידול מהיר בשיעור הקבוצה החרדית. חלקם של היהודים המגדירים עצמם חרדים גדל בתקופה זו מ-3% ל-9% בקירוב.

ב-1990 מנו התלמידים החרדים פחות מ-10% מאוכלוסיית התלמידים במגזר העברי, אך בשנת 2008 הגיע שיעורם לכדי 21% ממגזר זה. חלקם של המוסלמים באוכלוסייה הערבית גדל מ-70% עם קום המדינה ל-83% כיום.

נייר העמדה מפנה את תשומת הלב גם לתפרוסת המרחבית של האוכלוסייה. רמת הצפיפות של האוכלוסייה הישראלית גבוהה מאוד בהשוואה לזו שבמדינות המערב. חלק ניכר ממנה מתרכז באזור הליבה של המדינה, שבו רוב יהודי ברור. לעומת זאת, באזורי הפריפריה ניכרת מגמה של יצירת עודף ייצוג למיעוט הערבי, המהווה כיום רוב במחוז הצפון.

פרק שני: דפוסים דמוגרפיים בני זמננו, 2000-2008

המגמה הבולטת בשנים אלו במגזר היהודי היא עלייה קלה בשיעור הפרייון הכולל: מ-2.59 ילדים לאישה ב-2001 ל-2.80 ב-2007. גידול בלתי צפוי זה בפרייון מוסבר בעיקר בהתרחבות משקלה היחסי של האוכלוסייה החרדית. בה בעת, לאחר העלייה הגדולה בשנות התשעים, שהביאה לארץ מיליון איש בקירוב, הצטמצם לאחרונה מאוד מספרם של העולים לכדי פחות מ-20,000 עולים בשנה.

במגזר הערבי אנו עדים בשנים האחרונות לירידה תלולה בשיעור הפרייון, בייחוד בקרב האוכלוסייה המוסלמית. באוכלוסייה זו חלה ב-7 שנים ירידה בשיעור של 18%: מ-4.74 ילדים לאישה ב-2000 ל-3.90 ב-2007. בולט במיוחד הציבור הבדוי בנגב אשר התנסה בירידה של כ-27%: מ-9.77 ילדים לאישה ב-2000 ל-7.14 ב-2007. במקביל לכך, חלה ירידה ניכרת בתופעת "איחוד המשפחות", שהביאה בשנות השיא שלה (1995-2000) אלפי מהגרים ערבים בשנה.

פרק שלישי: תחזיות אוכלוסייה, 2005-2030

אנו מציבים זה לעומת זה תרחיש של חלופה אחידה ("בינונית") של התפתחות בקרב מגזרי האוכלוסייה, בעקבות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ותרחיש "חדש", הנגזר ממכלול המגמות שרווחו בשנים האחרונות והמניח את המשך המגמה של גידול ברמת הפרייון היהודי בצד צמצום ברמת הפרייון המוסלמי. לפי התרחיש הראשון, הרוב היהודי (ואחרים) צפוי להצטמצם עד 2030 לכדי 76% מהאוכלוסייה בישראל. שיעור הילדים היהודים (ואחרים) בגילאי 0-4 יהיה פחות מ-70% מן הילדים.

לעומת זאת, בתרחיש שאנו מציעים שחיקת הרוב היהודי מתונה יותר והוא צפוי להיות 77%. אך ההבדל הבולט יותר מתבטא במגמה ארוכת הטווח. שיעור

הילדים היהודים והאחרים ב־2030 יהיה להערכתנו **גבוה במעט** משיעורם כיום ויגיע ל־72.6%. שיעור הפריזון היהודי יהיה **דומה** לשיעור הפריזון המוסלמי שכיום גבוה ממנו ביותר מילד אחד לאישה. לפנינו שינוי מגמה שעשוי להביא בטווח הארוך ל**יציבות במאזן בין יהודים לערבים במדינת ישראל**.

היבט נוסף בתחזיות מתייחס להמשך הגידול במשקל האוכלוסייה החרדית. עד 2028 צפוי שהאוכלוסייה החרדית תמנה 15% מכלל האוכלוסייה בישראל ויותר מ־20% מכלל היהודים. בקבוצת גילאי 0–14 משקלם צפוי להיות בולט עוד יותר: בקרב כלל הילדים בישראל צפוי חלקם של החרדים להגיע ל־25%, ובקרב הילדים היהודים – ל־33% בקירוב!

פרק רביעי: השלכות למדיניות ציבורית

פרק זה אינו בא להציע מדיניות אלא להתוות עקרונות והנחיות כלליות למדיניות ציבורית. מדיניות זו נועדה להבטיח את המשך קיומה של ישראל **כמדינה יהודית, דמוקרטית, מפותחת ומשגשגת, המגנה על זכויות האדם ופועלת לרווחת כל תושביה ואזרחיה**. רכיבי מטרות אלו טומנים בחובם קשרים של מתח אך גם של השלמה. ישראל לא תהיה יהודית ודמוקרטית, אך גם לא מפותחת ומשגשגת, אם לא יהיה בה רוב יהודי יציב, שיאפשר יחסים יציבים בין רוב לבין מיעוט וכלכלה מוטת צמיחה והתפתחות.

בעניין הרוב היהודי מתייחס נייר העמדה לשלושה היבטים:

- **הגירה יהודית**. המסמך מדגיש במיוחד את המאמץ להשבת ישראלים מהגרים ומשפחותיהם. קבוצה זו נאמדת ביותר מחצי מיליון איש. אנו מצביעים על כך שתהליכים חיצוניים ומדיניות מותאמת יכולים להשפיע על חזרת אלפי אנשים בשנה.
- **צמצום ההגירה הפלסטינית לישראל**. נייר העמדה מתייחס למשקל הכבד שהיה למדיניות הרחבה של "איחוד המשפחות" בסוף שנות התשעים ולהשפעתה הניכרת של ההגבלה בתיקון לחוק האזרחות.
- **ביטול סיפוחה של מזרח ירושלים**. בלי להתייחס להיבטים הפוליטיים, הלאומיים־דתיים והביטחוניים המורכבים של הסוגיה מצביע המסמך על ההשפעה המכרעת שתהיה לצעד כזה על ביצור הרוב היהודי בישראל ועל אופייה היהודי של בירת ישראל.

במסגרת מימוש המטרות של דמוקרטיה, רווחה, שגשוג ופיתוח ושמירה על זכויות האדם, המדינה צריכה לפתח גם לכידות אזרחית והשתתפות אזרחית בחיי המדינה. כל זאת כמובן בצד הכרה בריבוי קבוצות, לאומים, תרבויות ואורחות חיים. בתחום זה אנו מתייחסים לארבעה היבטים הנתונים בקשרי גומלין הדוקים:

- **דפוסי הפריון וקצבאות הילדים.** נייר העמדה מצביע על כך שקצבאות ילדים גבוהות, העולות ככל שמספר הילדים גבוה יותר, תרמו לשיעור ילודה גבוה בקרב קבוצות חלשות כלכלית. לחלופין, הוא מצביע על כך שהקיצוץ החד בקצבאות תרם לירידה בשיעור הילודה בקרב כל הקבוצות החלשות כלכלית בישראל.
- **לימודי ליבה בבתי הספר היסודיים והתיכוניים.** בחלק מבתי הספר היסודיים החרדיים לבנים לימודי הליבה בסיסיים ביותר ואינם עומדים בקריטריונים שקבע משרד החינוך. בישיבות הקטנות החרדיות (גיל תיכון) אין כלל לימודי ליבה, והדבר אושר לאחרונה בחקיקה בכנסת. כל המוסדות הללו מקבלים את עיקר מימונם מן המדינה. נייר העמדה מצביע על השלכות עתידיות של מצב זה לאור העלייה המהירה בשיעור התלמידים החרדים בגילאי בית הספר. בבתי הספר הערביים איכות הלימודים המקנים ידע וכישורי השתלבות בחברה נמוכה לעתים, ובולט היעדרו של החינוך ללגיטימיות של המדינה כיהודית וכדמוקרטית.
- **השירות האזרחי.** מראשית 2008 פועלת בישראל "מנהלת לשירות לאומי-אזרחי" המתמקדת באוכלוסייה החרדית ובאוכלוסייה הערבית. מסמך זה מצביע על התרומה שיש בשירות כזה ללכידות האזרחית ולהשתלבות עתידית במעגל העבודה. חשיבות פעולה מסוג זה בולטת במיוחד מפני שרוב המשתתפים בשירות הם נשים ערביות וגברים חרדים – הקבוצות שבהן שיעור התעסוקה הוא הנמוך ביותר בישראל.
- **עידוד ההשתתפות בכוח העבודה.** נמצאת הלימה גבוהה בין השכלה, כישורי השתלבות בשוק העבודה, השתתפות בפועל בשוק העבודה ושיעור העוני. נראה כי מכל הבחינות האלה ראוי להשקיע מאמץ יצירתי ומובחן בעידוד ההשתתפות בפועל בעבודה, בעיקר בקבוצות שבהן שיעורים אלו נמוכים כיום.

בהקשר זה רצוננו להזכיר כי את כל ההיבטים הללו של רוב יהודי, רווחה, פיתוח ושגשוג ראוי לבחון גם בהקשרם המרחבי-גיאוגרפי.

סיכום

נייר העמדה "מגמות דמוגרפיות בישראל" מתמודד במקביל עם שני אתגרים שמציבה תמונת המצב הדמוגרפית בפני עתידה של מדינת ישראל: שמירה על צביונה כמדינה יהודית ודאגה לכך שתמשיך להיות מדינה מפותחת ומשגשגת. אתגרים אלו דורשים הערכת מצב קבועה, היערכות מתאימה ופעולות מדיניות וציבוריות מגוונות.

אנו טוענים ששחיקת הרוב היהודי נמשכת בשנים האחרונות ואף צפויה להימשך בטווח הנראה לעין. עם זאת, לטעמנו קצב השחיקה צפוי להיחלש, אם יינקטו התערבויות מדיניות מתאימות תוך כדי גילוי מחויבות כלפי כיבוד זכויות האדם של אזרחי המדינה ותושביה. לפיכך, הן התפיסה הטוענת שישראל מתקדמת לקראת מדינה דו־לאומית והן התפיסה הטוענת שהמגמות הקיימות אינן מסכנות את שימור הרוב היהודי מחייבות הערכה מחודשת וזהירה יותר. נייר העמדה מבליט את הגידול המהיר בשתי אוכלוסיות חלשות כלכלית: החרדים והמוסלמים. גידול זה צפוי להימשך בעתיד הנראה לעין. הימנעות ממתן מענה הולם לאוכלוסיות אלה בתחום ההשכלה והתעסוקה, בצורה המתאימה לצרכיהן ולתרבותן, עלולה לפגוע בעתיד ישראל כמדינה מפותחת ומשגשגת.

פתח דבר

1. מבוא

לעתים קרובות מובאים נתונים דמוגרפיים על המציאות בישראל כטיעון כבד משקל, כמעט מכריע, לטובת קו מדיניות כזה או אחר. כך הטיעון כי בעוד זמן לא רב תהפוך ישראל למדינה דו־לאומית, וכך גם הטיעון כי כבר כיום לומדים רוב תלמידי ישראל במערכות חינוך לא ציוניות. טיעונים כאלה יכולים להישמע, במגוון ביטויים, מכל צדדי הזירה הפוליטית. בתגובה, עולה הטענה כי מדובר במדע בשירות אידאולוגיה, וכי שיקולים דמוגרפיים – בעיקר כאלו המבוססים על חלוקת האוכלוסייה לפי קבוצות לאומיות או דתיות – אינם לגיטימיים כלל בעת קבלת החלטות מדיניות. יש הטוענים כי התחזיות המוצעות מופרכות, וכי הן משמשות כלי בידוי של מי שחפץ לקדם מדיניות מסוימת על ידי זריית פחד וחשש בקרב מקבלי החלטות והציבור, או על ידי יצירת רושם כי תהליך מסוים בלתי נמנע. טענה נוספת היא שתחזיות אלו תורמות בעצמן ליצירת תחושה של איום ולשיבוש היחסים בין הקבוצות בישראל.

בעקבות זאת שוררת מבוכה הן בקרב הציבור והן בקרב מקבלי החלטות בעניין הנתונים עצמם. יש אפוא תחושה שהחלטות המתקבלות הן אידאולוגיות בלבד בהישענן על נתונים הניתנים למניפולציה. תחושה כזו מחזקת את ההרגשה שמותר, ואולי אף מוטב, לראות בחינה דמוגרפית על פי מאפיינים של תתי־קהילות הנוגעים ללאום או לדת כבלתי רלוונטית להחלטות מדיניות.

נייר העמדה גורס לעומת זאת כי מחקר דמוגרפי אמין של נתונים ומגמות כאלה הוא חיוני. בזירות הנדרשת, הוא חייב לעמוד בבסיס היערכויותיה של המדינה ושל החלטותיה המדיניות. דווקא מפני שאכן אפשר לנצל את הנתונים לצרכים פוליטיים חייבים הציבור ומקבלי החלטות להבין את הנתונים ואת מגוון האופנים שבהם אפשר להציגם ולהשתמש בהם.

מאז מלחמת ששת הימים ב־1967 מתמקד הדיון בסוגיית גודלו ויציבותו של הרוב היהודי ביחס המספרי בין היהודים לערבים היושבים בין הירדן לים. בעבור רבים היבט דמוגרפי זה משמש גורם מכריע בהכרעה בין הבחירה בפתרון של מדינה אחת או של שתי מדינות. בנייר עמדה זה בכוונתנו להתמקד במתחולל **במדינת ישראל גופא**. מטרתנו היא לתאר ולנתח מגמות דמוגרפיות מרכזיות בישראל,

ולהאיר כמה שאלות העוסקות בהרכב האוכלוסייה, ובכללן סוגיית היחס המספרי בין היהודים לבין הערבים החיים בתוך מדינת ישראל. כמו כן נבחן את כיווני התפתחותן של מגמות אלו בעתיד.

השאלה "האם צפוי שיהיה בישראל רוב יהודי יציב?" היא בעלת משקל מכריע בסוגיות פוליטיות, לאומיות, כלכליות וחברתיות הנוגעות לעתיד המדינה ובעיקר לשאלת המשך קיומה כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. אין זה מפתיע שסוגיה זו מעוררת פולמוס מדעי ופוליטי נוקב. מצדו האחד של המתרס נשמעת הטענה שלפיה הפער הגדול בשיעור הילודה בין האוכלוסייה הערבית לבין האוכלוסייה היהודית מוביל באופן בלתי נמנע להתפתחותה דה־פקטו של מדינה דו־לאומית (ראו ביסטרוב וסופר 2007). מצדו האחר ניצבת העמדה שלפיה ההבדלים בדפוסי הילודה מצטמצמים במהירות עד כדי יצירת קווי דמיון בין שתי האוכלוסיות המתבטאים גם בעלייה עתידית בשיעורי הילודה בקרב היהודים. בתוספת ההגירה מבחוץ, המצטרפת בעיקר לאוכלוסייה היהודית, הרי שאפשר להבטיח רוב יהודי מוצק במדינת ישראל (ראו צירמן ואחרים 2006, פייטלסון 2008). אחרים טוענים כי לצורך שלילת הלגיטימיות של אפיון ישראל כמדינת לאום יהודית אין צורך ברוב ערבי ממש, וכי כבר עתה – ובוודאי במהלך עשור או שניים – ישראל צריכה לתפקד כמדינה דו־לאומית לכל דבר ועניין. זוהי מחלוקת פוליטית־נורמטיבית, הנסמכת על תחזיות של מגמות דמוגרפיות. למחלוקת כאלו השפעה רבה על עמדות בנושאים כגון מדיניות הגירה או תביעות למימוש זכות השיבה. נייר עמדה זה מציע כלים להעריך טענות מנוגדות אלו.

אנו טוענים כי שאלת היקפו ויציבותו של הרוב היהודי בישראל אינה הסוגיה הדמוגרפית הקיומית היחידה בעבור המדינה. ישראל חפצה להיות גם דמוקרטית, משגשגת ומפותחת.¹ שאלה נוספת מתמקדת אפוא בהיבטים החברתיים־כלכליים של הרכב האוכלוסייה בישראל. בשנים האחרונות חל גידול מהיר בתתי־אוכלוסיות בישראל ובכלל זאת באוכלוסייה המוסלמית ובאוכלוסייה החרדית. אוכלוסיות אלו ברובן אינן משולבות היטב במעגל ההשכלה והתעסוקה. נייר עמדה זה מפנה זרקור למשקלן הנוכחי של קבוצות אלו, לכיווני התפתחותן הצפויים ולהשלכות של מגמות אלו על יכולתה של ישראל לשגשג.

אנו מוצאים את שתי הסוגיות – יציבות הרוב היהודי ועתידה של ישראל כמדינה מפותחת ומשגשגת – **קשורות זו בזו** בצורות מורכבות. שתי המטרות מייצגות רכיבים חיוניים בחזונה של ישראל. בעוד הראשונה עוסקת בחלק הפרטיקולרי, היהודי, של החזון, השנייה עוסקת במאפיין החל על כלל אוכלוסיית המדינה. עם זאת, אתגרים מיוחדים לאופייה המפותח והמשגשג של המדינה מוצבים על ידי חלקים בציבור היהודי והערבי כאחד.

במילים אחרות, מאמצייהם של קובעי המדיניות לקדם ערכים מכריעים בחשיבותם לחוסנה של המדינה אינם יכולים להתמצות בשאלת הרוב היהודי גרידא. בו בזמן עליהם להשקיע מאמצים רבים גם בהתמודדות עם מאפיינים תרבותיים, חברתיים וכלכליים של כל קבוצות האוכלוסייה הן בציבור היהודי הן בציבור הערבי. המדיניות המתמודדת עם סוגיות אלו חייבת אפוא להיות אינטגרטיבית, אך בה בעת מובחנת דייה כדי להיות יעילה.

2. מטרות

נייר עמדה זה קובע כי עיסוק בדמוגרפיה, הכולל התייחסות לסוגיות ולמאפיינים לאומיים, דתיים, תרבותיים וחברתיים-כלכליים, חשוב ביותר לרווחת כל מדינה, ולכן הוא רלוונטי ונחוץ. בחינת הרכיב הלאומי והרכיב החברתי-כלכלי של מאפיינים קבוצתיים חיונית למדיניות מושכלת שתאפשר את המשך קיומה של ישראל כמדינה מפותחת ודמוקרטית, הדואגת לרווחת כל תושביה, ואשר בה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. כל זאת כמובן במסגרת האילוצים ההכרחיים הנובעים ממחויבות לזכויות האדם.

לפיכך, נייר העמדה שואף לספק התבוננות **מקצועית ומאוזנת** בפרופיל הדמוגרפי של אוכלוסיית מדינת ישראל. בכך הוא מבקש לספק תשתית מקצועית לדיונים בנושאים אלו, בלי לנקוט עמדה פוליטית או אידאולוגית. נייר העמדה יתייחד בהדגשת המגמות החדשות שבלטו בשנים האחרונות ובבחינת סיבותיהן והשלכותיהן האפשריות. באופן ממוקד יותר מטרותיו של חיבור זה הן שלוש:

א. להבהיר את חשיבותה הרבה של תמונה דמוגרפית מהימנה ומוסכמת, שהנחותיה מפורשות וברורות, לצורך קבלת החלטות גורליות בעניין גבולותיה העתידיים של ישראל, מדיניות הרווחה, הכשרה תעסוקתית, הרחבת השתתפותם של כל המגזרים בכוח העבודה, מדיניות הקרקעות, תכניות מתאר ופיתוח, פריסה מרחבית, מערכת החינוך וההשכלה וכדומה.

ב. לסרטט תמונה עדכנית של מגמות דמוגרפיות, ולהסביר את הרקע למחלוקות העיקריות בתחום זה.

ג. להציג בפני מקבלי החלטות ובפני הציבור הרחב תשתית למדיניות ציבורית מתבקשת או נדרשת בהתייחס למגמות המוצגות בנייר העמדה.

3. מבנה

הפרק הראשון מספק סקירה היסטורית של ההתפתחות הדמוגרפית של אוכלוסיית ישראל מאז קום המדינה ועד 2008. ניתוח הנתונים מבחין בין תתי־קבוצות באוכלוסייה הישראלית לפי דת – יהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים – תוך כדי התייחסות לתרומתם השונה של הגורמים הקובעים את גידול האוכלוסייה: פריון ומאזן ההגירה הבינלאומית. הוא מצביע על השחיקה הרצופה ברוב היהודי בעשרות השנים האחרונות וכן על העלייה במשקלה היחסי של האוכלוסייה החרדית בתוך האוכלוסייה היהודית. הפרק עוסק גם בתפרוסת המרחבית של האוכלוסייה הישראלית.

הפרק השני מתמקד בשינויים ובמגמות הדמוגרפיות בשנים האחרונות. לאלה יש השלכה ישירה על תחזיות בסוגיות היחסים המספריים בין היהודים לבין הערבים ועל ההרכב החברתי־כלכלי של האוכלוסייה בישראל. אנו בוחנים בייחוד את הנטייה העקיבה של הירידה בפריון בקרב הציבור הערבי וסיבותיה, ובמקביל את העלייה הקלה, והבלתי צפויה, בשיעורי הפריון היהודי. כמו כן, עוקב הפרק אחר מגמות העלייה וההגירה אל ישראל וממנה בשנים האחרונות.

הפרק השלישי מציג הערכות בדבר המשכיותם של הדפוסים הדמוגרפיים ומסרטט תרחישים חלופיים להתפתחותה של האוכלוסייה הישראלית בכלל ושל תתי־קבוצות בפרט עד שנת 2030. אנחנו מציגים את תחזית האוכלוסייה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אולם מציעים גם חלופה "חדשה" ומנומקת, המבוססת על קריאתנו את המגמות שהתפתחו בשנים האחרונות. בחלק זה נתייחס גם לתחזיות אחרות על אודות כיווני ההתפתחות של תתי־קבוצות בתוך האוכלוסייה הישראלית ונדגיש את מצבה של האוכלוסייה החרדית.

הפרק הרביעי מדגים כמה כיוונים אפשריים של השלכות על המדיניות העולות מן הנתונים והמגמות שהוצגו. התחומים שיידונו קשורים במדיניות הרווחה, בהכשרה התעסוקתית, בפעילות להרחבת השתתפותם של כל המגזרים בכוח העבודה, במדיניות העלייה וההגירה, במערכת החינוך וההשכלה ובגבולותיה העתידיים של מדינת ישראל.

כל הנתונים במסמך זה מתבססים על פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אלא אם כן מובאת הפניה מפורשת אחרת. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היא גוף מקצועי ואמין שנתוניו מעודכנים ומדויקים. אנו מקווים שהמידע והניתוח המובאים בנייר עמדה זה, והדיון בעקרונות ההשלכות למדיניות הציבורית שאליהם הוא מתייחס, יסייעו בידי מקבלי ההחלטות ובד בבד יתרמו לדיון הציבורי בנושאים אלו.

פרק ראשון

אוכלוסיית ישראל, 1948–2008

1. מבוא

פרק זה סוקר את התפתחותה של האוכלוסייה הישראלית מאז קום המדינה ועד היום. הוא מתמקד במאפיינים דמוגרפיים עיקריים לרבות גודל האוכלוסייה, מקורות הגידול, תפרוסת מרחבית ודתיות. הנתונים מתייחסים הן לכלל האוכלוסייה הן לתתי-קבוצות עיקריות לפי דת.²

2. גודל האוכלוסייה והרכבה לפי דת

בעת מפקד האוכלוסין הראשון, מעט לאחר הקמת המדינה, מנתה אוכלוסיית ישראל 872,000 תושבים (לוח א1). במידה רבה בעקבות גלי העלייה הגדולים בשנים שלאחר מכן, ובייחוד בעקבות ה"עלייה ההמונית", עלה מספר התושבים עד תום העשור הראשון למדינה לקצת יותר מ-2 מיליון. קצב גידול האוכלוסייה התמתן מעט, אך נותר גבוה גם בשנים הבאות. אוכלוסיית ישראל מנתה 2.8 מיליון איש בתום העשור השני, 3.7 מיליון בתום העשור השלישי, וכמעט 4.5 מיליון בתום העשור הרביעי. העלייה הגדולה מברית המועצות לשעבר תרמה לגידול המואץ במהלך השנים הבאות ועד שנת 1998 גדלה האוכלוסייה לכ-6 מיליון איש. בסוף שנת 2007 נאמדה אוכלוסיית ישראל ב-7.24 מיליון איש.

לוח א1: אוכלוסיית ישראל, לפי דת, 1948–2007

2007	1988	1968	1948	
מספרים מוחלטים (באלפים)				
7,244.1	4,476.8	2,841.1	872.2	סך הכול
5,474.3	3,659.0	2,434.8	716.7	יהודים
1,449.9	817.8	406.3	156.0	לא יהודים
319.9	–	–	–	ללא סיווג דת

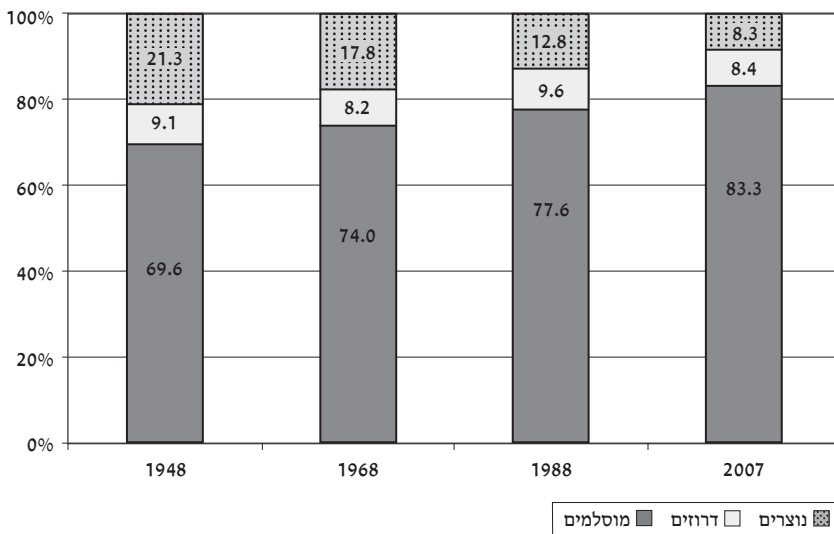
לוח א1. המשך.

2007	1988	1968	1948	
אחוזים				
100.0	100.0	100.0	100.0	סך הכול
75.6	81.7	85.7	82.2	יהודים
20.0	18.3	14.3	17.8	לא יהודים
4.4	–	–	–	ללא סיווג דת

הגידול באוכלוסייה לא התחלק שווה בשווה בין הקבוצות הדתיות המרכיבות את האוכלוסייה. בעשור הראשון היה קצב גידול האוכלוסייה היהודית גבוה יותר מזה של האוכלוסייה הלא יהודית, ושיעור היהודים גדל מ-82% מכלל התושבים עם קום המדינה לכדי 89% בשנת 1958. מאז ירד חלקם של הראשונים בהדרגה לכדי 86% בשנת 1968,³ 82% בשנת 1988 ועד 76% כיום.⁴

האוכלוסייה הערבית כוללת שלוש תתי-קבוצות עיקריות: מוסלמים, דרוזים ונוצרים. מכלל שלוש קבוצות משנה אלו, גדל במהלך השנים חלקם של המוסלמים – מ-70% מכלל האוכלוסייה הלא יהודית בשנת 1948 ל-83% כיום, בעוד שחלקם של הדרוזים והנוצרים הצטמצם מ-9% ו-21% בהתאמה בראשית המדינה לכדי 8% לכל קבוצה כיום (תרשים א1). לפיכך, בעוד שעם קום המדינה היו המוסלמים 10% מכלל אוכלוסיית ישראל, הרי שחלקם גדל לכדי 17% כיום.

תרשים א1: האוכלוסייה הערבית בישראל, לפי דת (באחוזים), 1948–2007

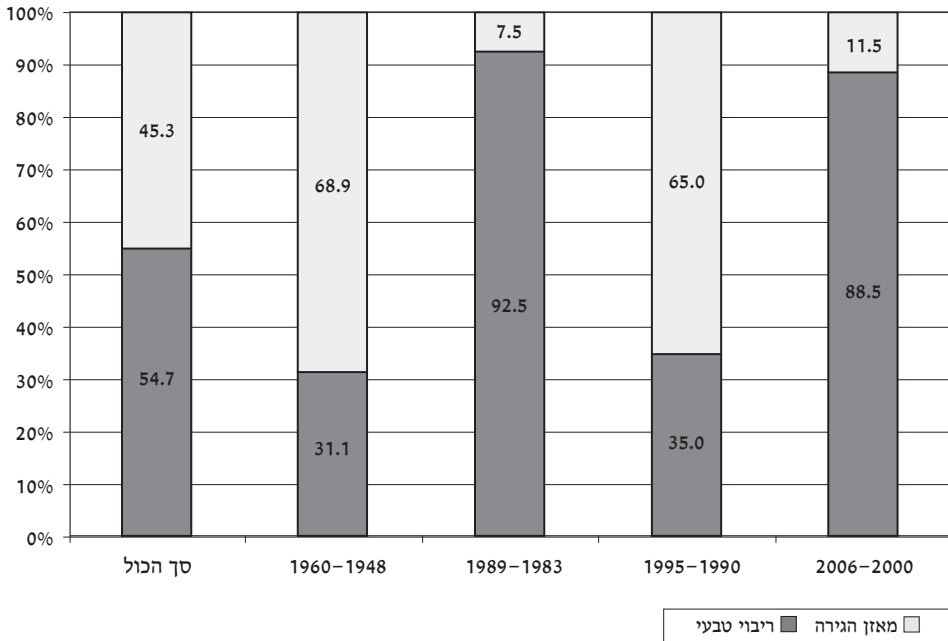

עם האוכלוסייה הישראלית נמנים בשנים האחרונות, כקטגוריה נפרדת, גם מי ש"אין להם סיווג לפי דת" במשרד הפנים. אלו הם בדרך כלל בני משפחה של עולים יהודים, או זכאי חוק השבות אחרים, שהגיעו מאזורי ברית המועצות לשעבר. קבוצה זו כוללת כ-320,000 איש, או כ-4% מכלל האוכלוסייה בישראל.⁵ דרך נוספת להתרשם מן השינויים התקופתיים בגודל האוכלוסייה הישראלית, ובתתי-הקבוצות שבתוכה, היא בדיקת שיעור הגידול השנתי. שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה היהודית ירד מ-9.2% בשנים 1948–1960 ל-1.5% בשנות השמונים של המאה העשרים; השיעור הזה גדל ל-3.4% במחצית הראשונה של שנות התשעים ומאז הוא ירד, ולאחרונה הוא עומד על 1.6%. שיעורי הגידול השנתיים של תתי-הקבוצות האחרות באוכלוסייה הישראלית נמצאים אף הם במגמת ירידה מאז שלהי שנות החמישים ועד היום: מ-4% ל-2.8% בקרב המוסלמים, מ-4.4% ל-1.8% בקרב הדרוזים, ומ-2.8% ל-1.6% בקרב הנוצרים.⁶ יש לציין כי עם האוכלוסייה הישראלית לא נמנו תושבים בעלי אזרחות ישראלית הנעדרים מהארץ יותר משנה. אומדנים שונים מעריכים את מספרם של הישראלים המתגוררים כיום בחו"ל בחצי מיליון איש בקירוב (ברובם יהודים). כמו כן, לא נכללה בנתונים אלו אוכלוסיית העובדים הזרים שנאמדה בסוף שנת 2006 במעט פחות מ-200,000.⁷

3. מקורות גידול האוכלוסייה

השינוי בגודלה של האוכלוסייה נקבע על ידי שני גורמים: ריבוי טבעי (המאזן בין ילודה לבין תמותה) ומאזן הגירה.⁸ מאז קום המדינה ועד סוף שנת 2006 גדלה האוכלוסייה היהודית בישראל ב-4.8 מיליון איש. גידול זה התחלק באופן כמעט שווה בין ריבוי טבעי, שתרם 55% מכלל הגידול, לבין מאזן ההגירה שתרם 45% (תרשים א2). עם זאת, שיווי המשקל בין שני גורמים אלו השתנה במשך הזמן. בשנים 1948–1960 תרם מאזן ההגירה קרוב ל-70% מסך גידול האוכלוסייה היהודית. שיעור מאזן ההגירה מתוך סך הגידול הצטמצם ל-45% בשנות השישים ולרבע מכלל הגידול בשנים 1972–1982. השפל בעלייה לישראל בשנות השמונים משתקף בתרומה של קצת פחות מ-8% של מאזן ההגירה לגידול האוכלוסייה היהודית בתקופה זו. בשנים 1990–1995 הגיעה תרומתו של מאזן ההגירה לגידול האוכלוסייה היהודית לרמה ההיסטורית הגבוהה של תקופת ראשית המדינה (65%), ומאז הוא נמצא שוב בירידה ל-39% במחצית השנייה של שנות התשעים ול-12% בשנים 2000–2006.

תרשים א2: מקורות גידול האוכלוסייה היהודית, תקופות נבחרות (באחוזים)

מגמות אלו משקפות את דפוסי העלייה לישראל המתאפיינים במתכונת של גלים במספר העולים: מספרים גדולים של עולים, צמצום ממדי העלייה, ולאחריהם שוב גידול בהיקף העלייה, וחוזר חלילה. על פי רוב, לא כל העולים נקלטים בהצלחה במדינה החדשה וחלקם בוחרים לחזור לארץ המוצא או להגר למדינה שלישית. לפיכך ככל שממדי העלייה היו גדולים יותר, כך גדל כעבור כמה שנים מספר התושבים העוזבים את ישראל לתקופת זמן ארוכה. אחרים מבין העוזבים הם עולים ותיקים או ילידי הארץ המושפעים בעיקר מגורמי דחיפה כלכליים ופוליטיים ופונים להזדמנויות מסוגים שונים בארץ אחרת. בתחילת שנות התשעים עמד המספר השנתי של ישראלים שעזבו לשנה לפחות על כ־25,000 והגיע לשיא של 27,000 בשנת 1993. שיא זה חזר על עצמו בשנות האינתיפאדה, אך ירד ל־21,000 בקירוב בשנת 2005.⁹

האוכלוסייה הערבית גדלה מאז קום המדינה ועד היום בלמעלה מ־1.25 מיליון איש. גידול זה מוסבר ברובו בריבוי טבעי המשקף שיעורי פרייה גבוהים (שהתמתנו עם הזמן) ובירידה בשיעורי תמותת תינוקות. תרומה ניכרת נוספת לגידול זה הייתה העובדה כי ב־1967 נוספו תושבי מזרח ירושלים לאוכלוסייה הערבית וב־1981 נוספו תושבי רמת הגולן. בשנים 1990-2007 נוספו לאוכלוסייה הערבית למעלה מ־30,000 איש על בסיס העיקרון של "איחוד משפחות".¹⁰

מראשית שנות התשעים מתועדת תרומה ניכרת של הגירת נוצרים, זכאי חוק השבות, לגידול במספרם של התושבים הנוצרים (הלא ערבים) בישראל. בשנים 1990-1995 תרם מאזן ההגירה קרוב ל-80% מן הגידול במספרם של כלל הנוצרים בישראל. בשנים 1996-2000 תרם שליש מסך גידול האוכלוסייה הנוצרית,¹¹ ובשנים האחרונות תורם מאזן זה מחצית מגידול מספרם של הנוצרים בישראל. עם זאת, במספרים מוחלטים גידול זה נמוך.¹²

האוכלוסייה ללא סיווג דת גדלה מכ-65,000 איש בשנת 1996 לכ-320,000 בסוף שנת 2007. אף כי מרבית הגידול באוכלוסייה זו מוסבר במאזן ההגירה, הרי שבמשך הזמן גדלה גם תרומתו של הריבוי הטבעי. כך, שבעוד שבשנים 1996-2000 היה מאזן ההגירה 84% מכלל השינוי בגודלה של אוכלוסייה זו, הרי שבשנת 2007 הצטמצם חלקו ל-66% מכלל הגידול.¹³

4. התפרוסת המרחבית

במקרים רבים מתמקד העיסוק בדמוגרפיה ברמה הארצית ומתעלם מן המאפיינים המקומיים ומן התפרוסת המרחבית. אנו סבורים כי נטייה זו מגבילה את ההתרשמות מן התהליכים ומן התופעות הנחקרות. מודעות להיבטים המרחביים של הקיום במדינת ישראל היא תנאי הכרחי ליכולתה לממש את מטרותיה.

ישראל היא אחת המדינות הצפופות ביותר בעולם המערבי. בשנת 2005 הייתה בה צפיפות האוכלוסייה 341 נפש לקמ"ר. יתר על כן, אם אין מביאים בחשבון את הנגב, הרי שצפיפות האוכלוסייה עולה ל-845 נפש לקמ"ר. לצפיפות מעין זו יש השלכות כבדות משקל על האקולוגיה, על ההרכב החברתי ועל איכות חייהם של התושבים (ראו ביסטרוב וסופר 2007).

כמו כן, יש בישראל, כמו ברוב מדינות העולם, דפוסי פריסה גאוגרפית היוצרים הבדלים בולטים בין מרכז לבין פריפריה. דפוסי פריסה אלו – היוצרים גם דפוסי צפיפות שונים – הם בעלי משמעות לאומית מובהקת. בשנת 1948, מעט לאחר תום מלחמת העצמאות והעזיבה המואצת של תושבים ערבים, התגוררה מחצית מאוכלוסיית ישראל בשני המחוזות הפנימיים יותר של המדינה: במחוז תל אביב ובמחוז המרכז (לוח 2א). בשני מחוזות הפריפריה של המדינה – הצפון והדרום – התגוררו אז כ-13% מכלל התושבים. 1 מכל 10 ישראלים התגורר במחוז ירושלים. שאר האוכלוסייה התגורר במחוז חיפה שהיה באותה העת המחוז השני במספר תושביו. בשישים השנים הבאות התחוללו שני שינויים עיקריים, השזורים זה בזה, בתפרוסת המרחבית של האוכלוסייה: חלקה של האוכלוסייה בשני המחוזות הפנימיים הצטמצם, והדבר התבטא בתהליכים הפוכים של צמצום האוכלוסייה

במחוז תל אביב לעומת גידול במחוז המרכז; זאת בשעה שמספר תושבי מחוזות הפריפריה גדל לכדי שליש בקירוב מכלל תושבי המדינה. הדבר התבטא בעיקר בגידול במחוז הדרום. ירידה תלולה התחוללה במשקלו היחסי של מחוז חיפה. חלקה של אוכלוסיית מחוז ירושלים נותר כמעט ללא שינוי.

לוח א2: אוכלוסיית ישראל, לפי מחוז מגורים, 1948–2006 (באחוזים)

2006	1983	1948	
100.0	100.0	100.0	סך הכול
12.2	11.7	10.2	ירושלים
16.9	16.2	16.8	צפון
12.1	14.2	20.5	חיפה
23.7	20.6	14.3	מרכז
16.9	24.8	35.7	תל אביב
14.3	11.9	2.5	דרום
3.7	0.6	–	אזור יו"ש (יהודים)

רבות מן המגמות שתוארו לעיל באוכלוסייה בכללותה משקפות את העדפות המגורים של האוכלוסייה היהודית והאחרים. מחצית בקירוב (48.5%) מן האוכלוסייה היהודית מתגוררת כיום במחוזות תל אביב והמרכז יחדיו, ומעט פחות מרבע בשני מחוזות הפריפריה.¹⁴ חלקם של המתגוררים במחוז ירושלים, מכלל האוכלוסייה היהודית יציב ועומד על יותר מ-10%. 1 מכל 20 יהודים מתגורר כיום באזור יהודה ושומרון.

דפוסי ההתפרסות של האוכלוסייה הערבית הושפעו מאוד מן התוספת של אוכלוסיית מזרח ירושלים לאחר מלחמת ששת הימים, המהווה קרוב לחמישית מכלל הערבים בישראל. בעקבות זאת, וחרף גידול מוחלט ניכר, ירד חלקו של מחוז הצפון באוכלוסייה הערבית. משקלו של כל אחד משאר המחוזות נשמר בקרב האוכלוסייה הערבית במידה רבה ללא שינוי. כך, מבליטים דפוסי אלו את העדפותיהם של היהודים כלפי האזורים הפנימיים של המדינה ואת העדפותיהם של הערבים כלפי ירושלים והצפון.

גידול דיפרנציאלי של האוכלוסייה היהודית והערבית לפי מקום מגורים, המשקף את דפוסי ההתיישבות של העולים החדשים, של ההגירה הפנימית ושל הריבוי הטבעי, השפיע על המאזן בין שתי תתי-הקבוצות בכל אחד מן המחוזות (לוח א3). במחוז ירושלים הצטמצם חלקם של היהודים מ-97% בקירוב בשנת 1948 ל-70% כיום. במחוז הצפון, לאחר שהתאזן מספר התושבים היהודים והערבים במחצית

הראשונה של שנות השמונים, ירד לאחרונה חלקה של האוכלוסייה היהודית לכדי 47%. מהלך דומה, אם כי בשיעורים אחרים, מאפיין את מחוז הדרום, שם הפכו היהודים לרוב מוצק של למעלה מ-90%, אך מאז שנות השמונים ניכרת ירידה בחלקם בכלל אוכלוסיית המחוז. מאז הקמת המדינה ירד משקלם היחסי של היהודים במחוז חיפה ב-10% בקירוב והגיע לכדי מעט יותר מ-75% במחוזות הפנימיים של המדינה נותר משקלם של היהודים בכלל האוכלוסייה המקומית יציב (תל אביב), או אף התחזק מעט (במחוז המרכז). לפיכך, בשלושה מחוזות – ירושלים, הצפון וחיפה – יש ליהודים ולקבוצת ללא סיווג דת כיום תת-ייצוג בהשוואה לחלקם בכלל האוכלוסייה הישראלית. לעומת זאת בשלושה מחוזות – מרכז, תל אביב והדרום – יש להם ייצוג יתר.

לוח 3א: שיעור היהודים (כולל ללא סיווג דת) באוכלוסייה, לפי מחוז, 1948-2006 (באחוזים)

2006	1983	1948	
70.0	73.3	96.7	ירושלים
47.2	49.8	37.1	צפון
76.4	80.8	84.4	חיפה
91.9	92.1	87.1	מרכז
98.8	98.9	98.8	תל אביב
84.6	90.6	28.0	דרום

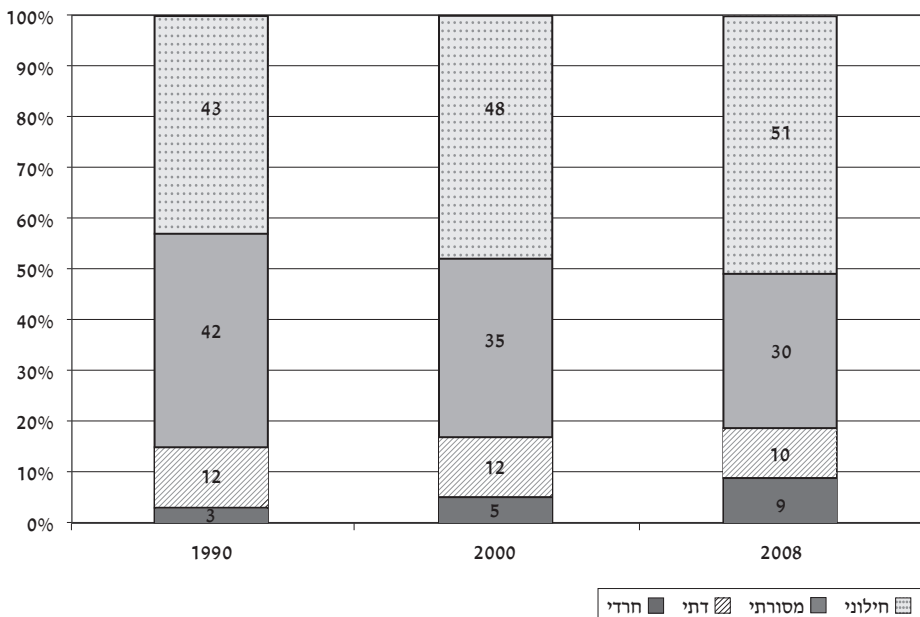
5. מידת הדתיות

הנתונים האמפיריים על אודות מידת הדתיות של האוכלוסייה הם מובהקים פחות מאשר אלו המתייחסים לדת או ללאום.¹⁵ כמו כן זמינות הנתונים במגזר היהודי גבוהה יותר מזו של המגזר הערבי. עם זאת, נתונים אלו תורמים תרומה ישירה וחשובה למאפיינים חברתיים וכלכליים של קבוצות העשויים להשפיע הן על המגמות הדמוגרפיות הן על המגמות החברתיות והכלכליות בישראל. הנתונים שאנו משתמשים בהם מתייחסים להגדרה העצמית של זהות דתית (תרשים 3א).

על פי מיון זה, בשנים 1990-2008 גדל משקלן של שתי קבוצות הקצה הממוקמות על רצף הזהות הדתית במגזר היהודי: חלקם של מי שהגדירו עצמם חרדים גדל פי 3 (מ-3% ל-9%, בהתאמה),¹⁶ ובה בעת התחזק גם חלקם של החילונים שהם כיום מעט יותר ממחצית האוכלוסייה היהודית הבוגרת. הגידול

בשתי קבוצות אלו נגס בעיקר בחלקה של האוכלוסייה המסורתית.¹⁷ שינויים אלו, ובייחוד הגידול בחלקם של החילונים, מוסברים בחלקם בזיקתם הדתית של העולים מברית המועצות לשעבר. עם זאת, אנו עדים גם לדינמיקה בין-דורית במידת הדתיות בחברה הישראלית. מתברר כי מי שמגדירים עצמם חרדים ודתיים הקצינו את עמדותיהם בהשוואה להוריהם, בעוד שחילונים ומסורתיים התרחקו בדור האחרון עוד יותר מדפוסי הדת (ראו פרס ובן-רפאל 2006). כיווני התפתחות אלו מגבירים את הפערים התרבותיים בין הקבוצות בציבור היהודי המחולקות על בסיס יחסן לדת ובכלל זאת על בסיס גישתן כלפי המדינה, הדמוקרטיה, ההשכלה הכללית וההשתלבות בחיי המשק והחברה.¹⁸

תרשים א3: האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל, לפי הגדרה עצמית של זהות יהודית, 1990–2008 (באחוזים)*

* הנתונים המתייחסים להגדרה עצמית החלו להיאסף רק בשנת 1990. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה החלה להתייחס לסוגיה זו רק בשנת 2002 במסגרת הסקר החברתי השנתי, ראו למ"ס 2002. מתבסס על: לוי ואחרים 2002; ונטורה ופיליפוב 2008.

הגידול בחלקה של האוכלוסייה החרדית בולט במיוחד בקרב שכבות הגיל הצעירות. נתונים על התפלגות הילדים במערכת החינוך העברי, לפי זרמים עיקריים, מראים

כי בראשית שנות התשעים היו הילדים במוסדות חינוך חרדים פחות מ-10% מכלל התלמידים היהודים, אך עד שנת 2008 גדל חלקם ביותר מפי 2, כך שכיום הם מונים מעט יותר מחמישית מכלל התלמידים (לוח א4). גידול זה קוזז רובו ככולו מחלקם של הילדים בזרם הממלכתי. גם במונחים מוחלטים, בעוד שמספרם של התלמידים בחינוך החרדי גדל פי 2.5, מספרם של התלמידים בחינוך הממלכתי נותר ללא שינוי. תמורות אלו משפיעות במידה רבה על הכשרת המורים ועל חלוקת המשאבים הכלכליים המופנים למערכת החינוך. השפעת תמורות אלו ניכרת בתחומי הידע היהודיים והכלליים, לרבות הערכים הציוניים והישראליים, ובכישורי ההשתלבות בשוק העבודה המודרני המוענקים לילדים בזרמי החינוך השונים.

לוח א4: התפלגות תלמידי בתי ספר בחינוך העברי, לפי זרמים, 1992-2008 (במספרים מוחלטים ובאחוזים)

2008	2000	1992	
מספרים מוחלטים			
1,064,256	1,029,564	908,087	סך הכול
643,740	685,420	644,382	חינוך ממלכתי
197,359	190,014	177,130	חינוך ממלכתי-דתי
223,157	154,130	86,575	חינוך חרדי
אחוזים			
100.0	100.0	100.0	סך הכול
60.5	66.5	71.0	חינוך ממלכתי
18.5	18.5	19.5	חינוך ממלכתי-דתי
21.0	15.0	9.5	חינוך חרדי

מקור: למ"ס ונתוני משרד החינוך.

הנתונים בעניין רמת הדתיות בקרב הערבים חסרים יותר והם מתבססים על הסקר החברתי השנתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שהחל להתייחס לסוגיה זו רק בשנת 2002. לפי סקר זה, גם האוכלוסייה הערבית מפוזרת על פני רצף של זיקה דתית. כמחצית מכלל הערבים הם דתיים מאוד (6%) או דתיים (44%), ועם המחצית האחרת נמנים לא כל כך דתיים או לא דתיים עם התחלקות מאוזנת בין שתי תתי-קבוצות.¹⁹ נציין כי עוצמת זיקות דתיות (או לאומיות) בקרב קבוצות מיעוט, ובעיקר בקרב קבוצות מיעוט הנמצאות בסכסוך לאומי, יכולה להתחזק בשל השפעת הסכסוך על רכיבי הזהות.

6. סיכום

בשישים שנותיה הראשונות גדלה האוכלוסייה הישראלית במהירות. גידול זה התחלק באופן שונה על פני זמן, מרחב, ובין רכיבי השינוי הדמוגרפי (ריבוי טבעי ומאזן הגירה). כמו כן הגידול בקרב תתי-הקבוצות, כמו האוכלוסייה הערבית-מוסלמית והאוכלוסייה החרדית (מתחילת שנות התשעים), היה מהיר יותר משאר האוכלוסייה. על רקע התפתחויות היסטוריות אלו ננסה בפרק הבא להבין ביסודיות את הדפוסים הנוכחיים, היכולים לספק את התשתית, במגבלות המחקר המדעי, להערכת כיווני התפתחות עתידיים.

פרק שני

דפוסים דמוגרפיים בני זמננו, 2008–2000

1. מבוא

שיעור הילודה בישראל הוא הגבוה ביותר בעולם המערבי (ראו The World Factbook 2008).²⁰ נתונים אלו תקפים גם ביחס לאוכלוסייה היהודית בלבד, והוא נותר גבוה אף אם מתייחסים לאוכלוסייה המסורתית והחילונית בלבד.²¹ נטייה למשפחות גדולות יחסית משקפת נורמות רווחות בכל הקבוצות בחברה הישראלית. עם זאת, בכל התקופות היו בישראל תתי־קבוצות מובחנות עם שיעור ילודה גבוה מאוד, שתרמו במיוחד לרמת הפריון הגבוהה. בעבר היו אלו העולים מצפון אפריקה ואסיה וכלל האוכלוסייה הערבית, וכיום – האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה המוסלמית.²²

עם השנים, למעט בשנות התשעים, הפכה הילודה לגורם הדומיננטי בגידול האוכלוסייה, כאשר שיעור הפריון היהודי – שבסך הכול נותר יציב לאורך זמן – היה תמיד נמוך במובהק משיעור הפריון הערבי ובייחוד משיעור הפריון המוסלמי. במגזר המוסלמי חלה ירידה ניכרת שנבלמה בשנים 1985–2000 והתחדשה שוב בשנים האחרונות. הגידול הטבעי המהיר במגזר הערבי שימש בסיס להערכה כי מדינת ישראל, במוקדם או במאוחר, צועדת לכיוון של מדינה דו־לאומית.

ניתוח המגמות בשנים האחרונות מגלה שינויים משמעותיים בקצב הגידול של האוכלוסייה בעקבות גידול טבעי על פי קבוצות, וכי שינויים אלו – אם ימשכו – עשויים להשפיע על תקפותה של הערכה מכרעת זו.

לא קל לזהות את הסיבות לשינויים דמוגרפיים, ובמקרים רבים יכולה להתעורר מחלוקת בנושא זה. אולם, כפי שנראה להלן, שינוי מובהק התרחש בדפוסי הפריון של האוכלוסייה החרדית והמוסלמית: בשתי האוכלוסיות חלה ירידה ניכרת בשיעור הילודה, שהשפיעה גם על כלל גידול האוכלוסייה בישראל בשנים אלו (ראו Cohen et al. 2007). נראה כי טעם חשוב, גם אם לא ייחודי, לשינוי זה הוא שינוי המדיניות בתחום קצבאות הילדים.

בשנת 2001 נקלעה ישראל למשבר חברתי-כלכלי מן הקשים בתולדותיה. המשבר לווה בשינויים דרמטיים במדיניות הרווחה של ישראל. השינוי בתחום מדיניות קצבאות הילדים היה הבולט שבהם. להבדיל מבעבר, כאשר גובה הקצבה הושפע ממקומו של הילד בין ילדי המשפחה (בעבור הילד החמישי ואילך קיבלה המשפחה קצבה הגבוהה פי 5 מן הקצבה בעבור הילד הראשון או הילד השני),²³ הרי שמאז 2003 גובה הקצבה זהה לכל ילד שמתווסף למשפחה. נוסף על כך, בעבור משפחה בת שישה ילדים, קוצצו קצבאות הילדים בשנים 2001–2006 בכחצית. שינויים אלו ניפצו את המדיניות הישראלית ארוכת השנים הדוגלת בתמיכה כספית ישירה במשפחות מרובות ילדים.

בשנים האחרונות חלה גם ירידה ניכרת בהיקף העלייה לישראל. גל העלייה המואץ של שנות התשעים ממדינות חבר העמים נחלש מאוד, ומספר העולים התקרב לשיעור הנמוך של שנות השמונים. כמו כן, בעקבות האינתיפאדה השנייה, חוקקה הכנסת את חוק האזרחות (הוראת שעה) והגבילה במידה רבה את תופעת "איחוד המשפחות" עם תושבי השטחים הפלסטיניים, תופעה שהיקפה גדל בשנות הסכמי אוסלו.

להלן נבחן את השינויים שחלו בשנים האחרונות בדפוסי הפריון וההגירה בישראל.

2. הפריון במגזר היהודי: מירידה מתונה ליציבות ומיציבות לעלייה

2.1. יהודי כללי

שיעור הפריון של נשים יהודיות בישראל ירד במתינות במשך השנים. הירידה הבולטת ביותר התרחשה במהלך שנות השבעים והשמונים עת כל קבוצות המוצא היהודיות הגיעו לשיעור פריון של 3 ילדים ומטה (לוח ב1). לשם השוואה: ב-1955 עמד שיעור הפריון של ילידות אסיה-אפריקה על כ-5.5 ילדים לאישה. צמצום מתון נוסף התרחש בשנות התשעים בשל העלייה ממדינות חבר העמים שהתאפיינה בשיעור פריון נמוך (1.5). יש לציין ששיעור הפריון של אימהות ילידות הארץ (2.75) כמעט שלא השתנה בשנים 1955–2000. שיעורן של האימהות ילידות הארץ מכלל האימהות היהודיות היה בשנת 1955 13%, אך גדל ליותר מ-75% עד שנת 2000.

בשנת 2001 היה שיעור הפריון היהודי 2.59 ילדים לאישה. בשנת 2007 הגיע שיעור הפריון ל-2.80 – עלייה בשיעור הפריון לראשונה זה 40 שנה. עלייה זו עומדת בניגוד לתחזיות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לאותן שנים, שצפו

ירידה או יציבות בשיעור הפריון היהודי (ראו למ"ס 2004). גידול זה היה בלתי צפוי גם לאור משקלה הגדול של העלייה ממדינות חבר העמים ששיעור הילודה בקרבה נמוך מאוד. ההפתעה גדלה עוד יותר לאור הקיצוץ החד בקצבאות הילדים שהיה עשוי להשפיע בכיוון של הורדת שיעור הפריון הכולל. נראה כי עלייה זו אכן משקפת מגמה, וכי הסבר חלקי לפחות לגידול זה הוא המשקל ההולך וגדל של האוכלוסייה החרדית בכלל הציבור היהודי.

2.2. החרדים: ירידה בפריון אך עלייה במשקלם באוכלוסייה היהודית

האוכלוסייה החרדית גדלה בקצב מהיר ביותר בשנים 1990–2007. למרות העלייה הגדולה ממדינות חבר העמים גדל שיעור הלא מתגיסים על רקע "תורתו אומנותו" מ-4.6% מכלל מחזור הגיוס בשנת 1990 ל-11% בשנת 2007. בגלל שיעור הפריון החרדי הגבוה מאוד (כ-8 ילדים לאישה),²⁴ ככל שמדובר בקבוצת גיל צעירה יותר – שיעור החרדים בקרבה גבוה יותר. ככל שהשתלבו צעירים חרדים בשיעור גבוה יותר במעגל הילודה כך גברה השפעתם על שיעור הילודה היהודי הכללי. למעלה מרבע (28.5%) מכלל התינוקות היהודים שנולדו בשנת 2006 נולדו למשפחות חרדיות.²⁵

לאחר שנים רבות של גידול בפריון החרדי התאפיינו השנים האחרונות – 2001–2006 – בירידה בשיעור הפריון החרדי. בבית"ר עילית ירד שיעור הפריון מ-8.9 ב-2001 ל-7.7 ב-2006, ובמודיעין עילית – מ-9.0 ל-8.0 (הארץ, 14.1.2008).²⁶ נראה כי הסיבות לירידה בלתי מבוטלת זו (12.5%) קשורות לשינויים חברתיים, תרבותיים וכלכליים שעוברת החברה החרדית, וכי אחד המאצנים לשינוי היה הקיצוץ החד בקצבאות הילדים, ובעקבותיו גם כניסה הולכת וגוברת של נשים וגברים חרדים למעגל העבודה (ראו שלג 2000, הפרק העוסק בחרדים; סיון וקפלן 2003; לופו 2003; Cohen et al. 2007).

אף כי מגמות אלו תגרומנה להאטה בקצב הגידול של האוכלוסייה החרדית, הן לא תשינה את המגמה של גידול משקל האוכלוסייה החרדית בכלל האוכלוסייה היהודית והישראלית בשנים הקרובות.²⁷ נשוב לעניין זה בפרק הבא.

2.3. חסרי סיווג דת: שמירה על שיעור פריון נמוך

אוכלוסיית חסרי סיווג דתי בישראל היא ייחודית בדפוסיה. בהקשרים רבים אנו מונים כמעט את כולה (למעט קבוצה קטנה של נוצרים שהגיעו עם בני משפחותיהם) עם קבוצת היהודים בשל העובדה שזו הקבוצה שמכוחה היא הגיעה לישראל ובה היא משתלבת.²⁸ עם זאת, בדפוס הילודה של קבוצה זו לא חלו שינויים ניכרים במהלך השנים והוא עומד על כ-1.5 ילדים לאישה.²⁹

3. הפריון במגזר המוסלמי: ירידה מהירה, התייצבות וירידה נוספת

3.1. מוסלמי כללי

שיעור הילודה של האוכלוסייה המוסלמית בישראל היה במשך שנים מן הגבוהים בעולם, וב-20 השנים הראשונות להקמת מדינת ישראל הוא אף עלה (לוח ב).³⁰ בשיאו הגיע שיעור הפריון ל-9 ילדים בממוצע לאישה. במהלך שנות השבעים החלה ירידה תלולה בשיעור הפריון בעקבות תהליך מודרניזציה כולל שעבר המגזר הערבי. התהליך נעצר באמצע שנות השמונים, ושיעור הפריון נותר ללא שינוי עד שנת 2000. באותן שנים עמד שיעור הפריון המוסלמי על 4.7 ילדים, דהיינו פי 1.75 מן השיעור היהודי. לתופעה ניתנו מספר הסברים: יש שתלו זאת בשינוי במדיניות קצבאות הילדים של ישראל, יש שראו זאת כהתייצבות על נקודת האיזון שבין מסורת ומודרנה, ואחרים פירשו זאת כחלק מן המאבק הלאומי בין היהודים לפלסטינים המשמר את הפריון הערבי הגבוה (ראו שלג 2004; Schellekens and Eisenbach 2002; Nahmias and Stecklov 2007).

העצירה בצמצום הפריון בשנים 1985–2000 ביטאה אנומליה, מפני שבאותה תקופה עברה אוכלוסייה זו תהליך מודרניזציה מואץ. החריגה הגיעה למצב שבו הילודה בכל מדינות ערב הסובבות את ישראל ירדה לשיעור נמוך יותר מזה של המוסלמים בישראל, אף על פי שהמוסלמים בישראל בעלי השכלה ותל"ג גבוהים יותר.³¹

לאחר 15 שנות יציבות בשיעור הפריון, החלה בשנת 2001 ירידה מתונה שהתחזקה ב-2004 והגיעה בשנת 2007 לירידה של 18% בפריון המוסלמי בהשוואה לשנת 2000. ירידה זו החזירה את הילודה המוסלמית למסלול הטבעי של ירידה מתונה בזיקה למודרניזציה ולהשכלה. כך, בעוד שבשנת 2000 עמד שיעור הפריון המוסלמי על 4.74 ילדים לאישה הרי שב-2007 הוא היה מתחת ל-4 ילדים.³² הירידה המואצת משקפת כנראה שילוב ייחודי של המשך מגמות מודרניזציה, תנאים כלכליים קשים ששררו בארץ בשנים 2001–2004 והקיצוץ החד בקצבאות הילדים שהחל ב-2002 ונמשך מאז ועד היום. השפעת הקיצוצים יצרה מצב שבו ניטלה התמיכה החריגה בילודה עד אז, בעוד שהעול הכלכלי של גידול ילדים הפך כבד יותר ויותר. בעקבות זאת התחזק המתאם בין רף ההשכלה העולה לבין צמצום שיעור הילודה.³³

3.2. הבדווים בנגב: צניחה בשיעור הפריון

תת־קבוצה בתוך האוכלוסייה המוסלמית היא אוכלוסיית הבדווים בנגב. בניגוד

לכלל האוכלוסייה המוסלמית, ששיעור הפריון שלה ירד בחצי בזמן קצר יחסית של 15 שנים, הרי שקבוצה זו שמרה על שיעור ילודה גבוה ביותר. בשנת 1999 עמד שיעור הפריון על מעט מעל 10 ילדים לאישה (לוח ב). גם אוכלוסייה זו עברה בשנות התשעים תהליך מואץ של מודרניזציה שהתבטא בראש ובראשונה בעלייה בהשכלה ואף בהשכלה גבוהה. התהליך קיבל ביטוי ראשוני בירידה הדרגתית מ-10 ילדים לאישה בשנת 1999 ל-9 ילדים ב-2003. תהליך זה הואץ במידה רבה לאחר 2003: במשך ארבע שנים בלבד ירד שיעור הילודה הברווי והגיע ל-7.14 ילדים לאישה – צניחה של 20%! אם מביאים בחשבון את כלל השינוי שחל בשנים 1999-2007 הרי שמדובר בירידה דרמטית של כ-3 ילדים לאישה – 29% בשיעור הפריון.

4. הנוצרים והדרוזים: ירידה אל מתחת לשיעור הפריון היהודי

שיעור הפריון של הנוצרים היה תמיד נמוך מזה של המוסלמים (לוח ב). עם זאת, עד ראשית שנות השבעים הוא היה גבוה משל היהודים, ומאז נמצא בירידה ניכרת. זה למעלה מ-30 שנה נע שיעור הפריון בין 2 ל-2.5 ילדים לאישה. שיעור הפריון, שהיה נמוך במעט מן האוכלוסייה היהודית כבר בשנת 2000, הגיע בשנת 2007 לכדי שיעור התחלופה הבין-דורית, היינו 2.1 ילדים לאישה.³⁴ האוכלוסייה הדרוזית היא זו שעברה את השינוי המשמעותי ביותר מבין הקבוצות הדתיות. בעוד שבשנת 1970 היו בממוצע לכל אישה דרוזית 7.5 ילדים, שיעור זה ירד בהתמדה ובמהירות והגיע ל-3 ילדים בלבד בשנת 2000. מגמה זו נמשכה גם בשנים האחרונות ובשנת 2007 נמצא שיעור הפריון ברמה של 2.5 ילדים לאישה – נמוך מזה של הנשים היהודיות.³⁵

לוח ב1: שיעור הפריון בקבוצות הדתיות, 1955-2007

2007	2000	1985	1970	1955	
2.80	2.66	2.85	3.41	3.64	יהודים
3.90	4.74	4.86	8.95	7.96	מוסלמים
7.14	9.77				בדווים בנגב
2.13	2.55	2.12	3.62	4.85	נוצרים
2.49	3.07	4.47	7.46	6.58	דרוזים

5. העלייה ומאזן ההגירה

ראשית שנות האלפיים התאפיינה בירידה ניכרת בהיקף העלייה לישראל. אם בשנת 2000 הגיעו לישראל יותר מ-60,000 עולים (יהודים ואחרים מתוקף חוק השבות) הרי שבשנת 2002 צנח מספרם למעט יותר מ-30,000. סיומה של האינתיפאדה לא שינה את המגמה, ובשנת 2005 הגיע מספר העולים לכ-21,000 עולים. יתר על כן, רק כ-13,000 הם יהודים, והשאר – עולים לא יהודים (ברובם ללא סיווג דת). הסיבה העיקרית לצמצום בהיקף העלייה היא מספרם הנמוך של היהודים שנותרו בברית המועצות לשעבר, שהיה אזור המוצא העיקרי של העלייה לישראל בשנות התשעים.

בשנים הקשות של האינתיפאדה (2001–2003) בלט הגידול בישראלים העוזבים את הארץ לתקופות ארוכות, אולם בהמשך הוא הצטמצם, ובשנת 2005 היה הנמוך ביותר מאז 1983. שקלול העולים, היורדים והתושבים החוזרים יוצר מאזן הגירה חיובי של כ-13,500 יהודים ואחרים בשנה.

השפעה נוספת שהייתה לאינתיפאדה נגעה להגירת תושבי השטחים לישראל במסגרת "איחוד משפחות". לאחר שהתבררה מעורבותם של מהגרי "איחוד משפחות" בפיגועים בישראל, החליטה הממשלה בשנת 2002 על עצירה גורפת של הבקשות לאיחוד משפחות ולאחר מכן על שינויים זמניים (בהוראת שעה) בחוק האזרחות. החוק עבר, לאחר כמה שינויים, את מבחן בג"ץ (אם כי הוא עומד לבחינה מחודשת בימים אלו ממש), וגרם לירידה ניכרת בשיעור ההגירה החיובית של המוסלמים (והנוצרים הערבים) לישראל. לעומת שנת 2000 שבה עמד מאזן ההגירה הערבי לישראל על מאזן חיובי של 7,300 מהגרים מדי שנה (16% מכלל הגידול של האוכלוסייה הערבית), בשנת 2007 הוא עמד על 1,400 איש (4% מכלל גידול זה).³⁶

6. התפרוסת המרחבית

גידול האוכלוסייה גורם כמובן גם לגידול בצפיפות. גידול זה משתנה ממחוז למחוז, וניכרת במחוזות גם התפתחות על פי לאום (וזיקה דתית). במחצית הראשונה של עשור זה, בשנים 2000–2005, ניכרה מגמה ברורה בקרב היהודים לעבור ולהתגורר במרכז הארץ. מלבד מחוז המרכז והיישובים היהודיים ביהודה ושומרון, בכל שאר המחוזות חלה הגירה שלילית של אוכלוסייה יהודית. מאזן שלילי זה כלל כ-9,000 איש במחוז הדרום, כ-12,000 בכל אחד ממחוזות הצפון וחיפה, ו-16,000 אלף במחוז ירושלים. המחוז שבו מאזן ההגירה השלילי הגדול ביותר הוא מחוז תל אביב

שהפסיד כמעט 25,000 איש בתקופה הנידונה. לעומת זאת, בקרב האוכלוסייה הערבית מצטיירת מגמה ברורה של יציבות ביישוב המגורים. כך ב־2006 היו רק 5% מכלל העוברים ליישוב אחר ערבים. 67% מכלל העוברים הערבים ליישוב אחר נשארו באותו מחוז לעומת שיעור של 40% בקרב היהודים. המגמות הללו מחריפות את ירידת משקלם של היהודים במחוזות שבהם כבר עתה יש ייצוג חסר של יהודים, כלומר פחות ממשקלם של היהודים בממוצע הכלל-ארצי (בעיקר במחוזות הצפון וירושלים ובמידה פחותה יותר גם במחוז חיפה).

7. סיכום

בשנים האחרונות חלו שינויים ניכרים בדפוסי הפיריון של תתי־קבוצות באוכלוסייה הישראלית ובדפוסי ההגירה. שינויים חשובים אלו לא השפיעו במידה ניכרת על היחסים המספריים בין יהודים לבין ערבים בישראל, אולם שינו במידה רבה את ההרכב הפנימי של שתי הקבוצות ואת התפרסותן המרחבית. בטווח הרחוק שינויים אלו צפויים להשפיע במידה רבה על הרכב האוכלוסייה הישראלית, על גודלן ומשקלן היחסי באוכלוסייה של תתי־קבוצות המרכיבות אותה ועל התפרסותן המרחבית. נעסוק בכמה מנושאים חשובים אלו בפרק הבא.

פרק שלישי

תחזיות אוכלוסייה, 2005–2030

1. מבוא

נוסף על הנתונים התיאוריים וההתפלגויות לפי מאפיינים מרכזיים של האוכלוסייה הקיימת, לשכות מרכזיות לסטטיסטיקה מספקות גם תחזיות אוכלוסייה המשקפות כיווני התפתחות צפויים. יש לציין כי תחזיות דמוגרפיות, כמו תחזיות בתחומים אחרים, אינן יכולות לכסות את כל טווח האפשרויות, בייחוד כאשר הן אינן מביאות בחשבון אירועים או סטיות פתאומיות. כוונתנו להתרחשויות פוליטיות, כלכליות, אקולוגיות או טכנולוגיות העשויות לשנות, בבת אחת או בהדרגה, דפוסי התנהגות דמוגרפיים של האוכלוסייה. לפיכך, תחזית אינה נבואה. תחזית משקפת שינויים צפויים באוכלוסייה אם היא תפתח על פי הנחות מסוימות שנקבעו לגבי הגורמים הדמוגרפיים האחראיים לשינויים בגודלה של האוכלוסייה. גורמים אלו כוללים פריון, תמותה ומאזן הגירה.

התחזית המובאת בנייר עמדה זה מתמקדת בשנים 2005–2030. התחזיות מניחות בדרך כלל את המשכן של המגמות שנצפו לאחרונה בקרב האוכלוסייה הישראלית לפי תתי־קבוצות עיקריות בתוכה, תוך כדי התייחסות לשינויים אפשריים. התייחסות זאת נעשית במסגרת המגבלות הנראות תוחמות את טווח ההסתעפויות של גידול גבוה או נמוך יותר בממדי האוכלוסייה. התחזית נערכה בעבור פרקי זמן של חמש שנים. אנו מציגים את התוצאות בעבור שתי נקודות זמן: שנת 2015 ושנת 2030. כמובן שככל שהתחזית מתייחסת למועד מאוחר יותר כך יש חשש שהיא תהיה רעועה יותר ותסטה במידה רבה יותר מן הממצאים הממשיים.³⁷ נקודת המוצא שלנו היא תחזיתה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנעשית על פי קני מידה מקצועיים מקובלים, תוך כדי התמקדות בחלופה הבינונית שלה. בהמשך הפרק נסביר מדוע נכון גם להציע תרחיש לחלופה נוספת, "חדשה", התואמת יותר לדעתנו את המגמות שהתגלו בשנים האחרונות ואת ניתוחן.

2. החלופה הבינונית: גודל אוכלוסייה והרכב לפי דת

אנו מתמקדים כאמור בחלופה הבינונית של תחזיות האוכלוסייה אשר על פי רוב נהוג לראות בה את התחזית הסבירה יותר. תחזית זו מניחה יציבות, או שינויים מתונים, בדפוסי ההתנהגות הדמוגרפית של האוכלוסייה. עוצמת השינויים משתנה מעט מתת־קבוצה אחת לרעותה, ביחוד בכל הנוגע לשיעורי הפיריון. לפי חלופה זו, שיעורי הפיריון בקרב היהודים (2.6), בקרב הנוצרים ערבים (2.1) ובקרב חסרי סיווג דת (1.6) ייוותרו קבועים. במידה רבה כך גם לגבי שיעור הפיריון של הדרוזים (2.5–2.6); לעומת זאת, חלופה זו מניחה ירידה בפיריון הנשים המוסלמיות בישראל (ללא מחוז הדרום) מ־3.4 בראשית תקופת התחזית ל־2.6 בסופה, ובקרב נשים מוסלמיות במחוז הדרום מ־7.5 ל־5 ילדים בממוצע לאישה. החלופה מניחה גם צמצום הדרגתי במאזן ההגירה היהודית לישראל. כמו כן היא צופה מאזן הגירה של 0 בקרב האוכלוסייה הערבית.³⁸ תוחלת החיים של כלל קבוצות האוכלוסייה, הן בקרב נשים הן בקרב גברים, צפויה לגדול אגב צמצום מסוים בהפרשים בין היהודים לבין הלא יהודים.

בהנחות אלו, צפויה האוכלוסייה הישראלית לגדול מכ־7 מיליון תושבים כיום למעט יותר מ־8 מיליון בשנת 2015, ועד 10 מיליון בשנת 2030 (לוח 1). התפתחות זו משקפת שיעור גידול שנתי של 1.6% בעשור הראשון של התחזית ו־1.3% בחלק השני של תקופת התחזית. בחלוקה גסה, אם בארבעת העשורים הראשונים של המדינה (1948–1988) גדלה אוכלוסיית ישראל פי 5, הרי שב־40 השנים הבאות (1988–2030) היא צפויה לגדול פי 2 בלבד.

לוח 1: אוכלוסיית בסיס ותחזיות אוכלוסייה, לפי קבוצות, 2005–2030

2030	2015	2005	אוכלוסייה
מספרים מוחלטים (באלפים)			
9,984.6	8,174.5	6,988.2	סך הכול
7,205.4	6,074.4	5,313.8	יהודים
2,361.6	1,738.0	1,374.6	ערבים
417.6	362.1	299.8	אחרים
אחוזים			
100.0	100.0	100.0	סך הכול
72.1	74.3	76.0	יהודים
23.7	21.3	19.7	ערבים
4.2	4.4	4.3	אחרים

אף על פי שתחזית זו מניחה גידול בקרב כלל תתי־הקבוצות באוכלוסייה הישראלית, הרי שקצב הגידול אינו מתפזר ביניהן באופן אחיד. הגידול הצפוי ניכר יותר בקרב האוכלוסייה הערבית (יותר מ־2% לשנה בממוצע) בהשוואה לאוכלוסייה היהודית (פחות מ־1.5% בממוצע לשנה). לפיכך חלקה של האחרונה צפוי להצטמצם מ־76% כיום ל־74.3% בשנת 2015 ולהגיע ל־72.1% בשנת 2030. צמצום יחסי זה מתווסף לחלקה של האוכלוסייה הערבית הצפויה לגדול מ־19.7% בראשית תקופת התחזית ל־23.7% בסיומה.³⁹ חלקם של אלו ללא סיווג דת נותר כמעט ללא שינוי. בקרב האוכלוסייה הערבית, בעיקר בגלל הדפוסים הגבוהים של פריון בקרב האוכלוסייה המוסלמית של מחוז הדרום, צפוי כי חלקם של המוסלמים יגדל מ־83% בראשית תקופת התחזית לכדי 86% בסיומה.⁴⁰

3. חלופה "חדשה"

להבדיל מן התחזית לעיל, המשקפת חלופה אחידה (בינונית) לכלל תתי־הקבוצות, ננסה לשלב חלופות שונות בעבור תתי־הקבוצות באוכלוסייה הישראלית. באופן מיוחד, אנו מציעים את התרחיש שלפיו יעלה שיעור הפריון של היהודים ותחול ירידה מתונה בלבד במאזן ההגירה לישראל (החלופה הגבוהה), ואילו שיעורי הפריון של המוסלמים ירדו במידה רבה (למעט המוסלמים במחוז הדרום), ויגיעו לרמה דומה, ואפילו מעט נמוכה יותר, משיעור הפריון היהודי (החלופה הבינונית).⁴¹

אנו מוצאים תרחיש זה סביר למדי לנוכח עליית משקלה של האוכלוסייה היהודית־חרדית בכלל האוכלוסייה היהודית. כפי שראינו בפרק הקודם, הגידול המהיר של האוכלוסייה החרדית תרם בשנים האחרונות במידה רבה לגידול שיעור הפריון הכולל של נשים יהודיות. עלייה זו צפויה להימשך ביתר שאת ככל שמשקל הנשים החרדיות מכלל הנשים היהודיות ימשיך לעלות. שילוב החלופות מראה אמנם כי חלקה של האוכלוסייה היהודית צפוי להצטמצם: מ־76% בראשית תקופת התחזית ל־73.2% בשנת 2030, אך הוא בכל זאת גבוה מעט מזה הצפוי לפי החלופה הבינונית. אם השערה זו נכונה, היא יכולה להיות בעלת משמעות רבה בתחזיות העוסקות בגודלן היחסי של האוכלוסיות לאחר 2030.

הבדל בולט בין התחזית הבינונית לבין התחזית החדשה קשור למגמה. בשנת 2005 שיעור הילדים היהודים והאחרים בני 4-0 היה 71.8%. השאר היו ערבים. לפי החלופה הבינונית, שיעור זה צפוי להצטמצם ל־69.7% בשנת 2030, כלומר יחול גידול מהיר יותר במספר הילדים הערבים. לעומת זאת, לפי החלופה החדשה שאנו מציעים, שיעור הילדים היהודים והאחרים דווקא יגדל לכדי 72.6%. אי־אפשר

להפריז בחשיבותה של אפשרות זו: גידול מהיר יותר במספר הילדים היהודים בגילאי 0-4, אם יתממש ויתמיד, סופו שיבלום את המגמה של שחיקת הרוב היהודי בישראל.

לוח 2ג: שיעור פריון לפי קבוצות, על פי התחזית ה"חדשה", 2005 ו-2030

2030	2005	
2.9	2.7	יהודים
2.6	3.5	מוסלמים (לא כולל דרום)
5.0	7.7	מוסלמים (דרום)
2.1	2.2	נוצרים
2.1	2.6	דרוזים
1.5	1.5	ללא סיווג דת

כפי שעולה מן הלוח, שיעור הפריון של היהודיות לפי התחזית החדשה יעמוד על 2.9 ילדים לאישה בעוד שבקרב המוסלמיות (לא כולל מחוז הדרום) הוא צפוי להיות 2.6.

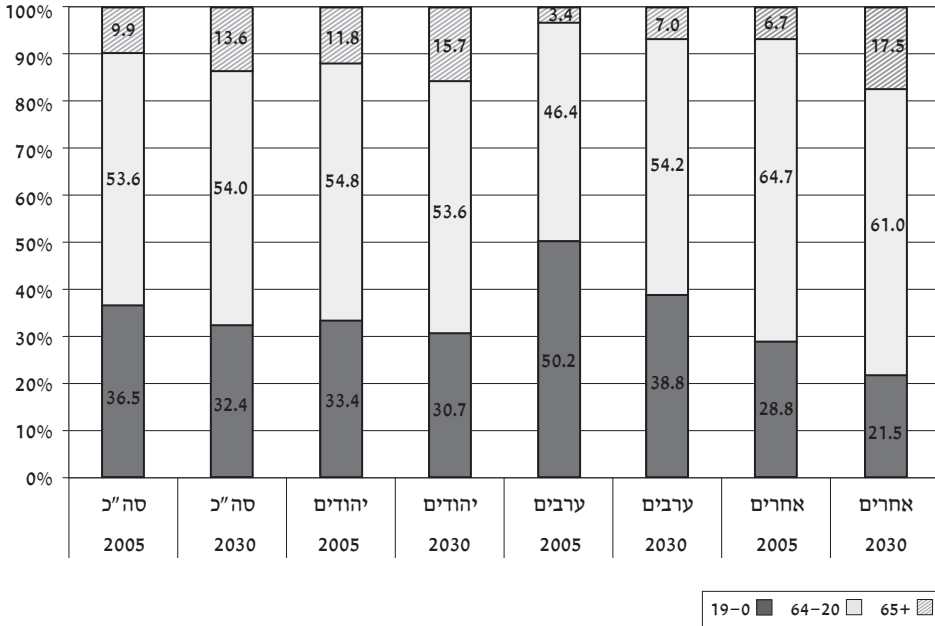
4. תמורות עתידיות בהרכב הגילים

תוך כדי גידולה וחרף שיעורי הפריון הגבוהים שלה צפויה האוכלוסייה הישראלית להזדקן. על פי החלופה הבינונית, הגיל החציוני של האוכלוסייה, שעמד על 28.4 שנים בשנת 2005, יעלה לכדי 32.2 שנים בשנת 2030. בכל קבוצות האוכלוסייה – היהודים, ערבים וללא סיווג דת – צפוי להצטמצם משקלם של הילדים בעוד שזה של המבוגרים, בני 65 שנה ומעלה, יגדל. עם זאת, לא צפוי שינוי ניכר בגודלה היחסי של השכבה היצרנית והמפרנסת של אנשים בגילי העבודה.

שינויים אלו בולטים בקרב הקבוצות הלא יהודיות. בקרב האוכלוסייה הערבית צפוי להצטמצם חלקם של הילדים ממצצית האוכלוסייה לכדי פחות מ-39%, בעוד שחלקה של האוכלוסייה המבוגרת צפוי להיות מוכפל. לפיכך, יגדל מאוד משקלה של האוכלוסייה בגילי הביניים. מנקודת מבט חברתית-כלכלית, יחס התלות, שהוא היחס בין האוכלוסייה שאינה פעילה כלכלית (ילדים ומבוגרים) לבין האוכלוסייה הפעילה כלכלית (גילי הביניים), צפוי להתהפך מ-1.15 בראשית התקופה עד ל-0.85 בסופה. גם בקרב האוכלוסייה ללא סיווג דת, ההתפתחות הדמוגרפית צפויה להוביל לירידה בחלקם של הילדים ולגידול של יותר מפי 2.5 בחלקם של המבוגרים. לפיכך, על פי התחזית הבינונית, חלקם של הילדים

היהודים והאחרים בכלל ילדי ישראל (גילי 0-14) צפוי להישאר ללא שינוי עד שנת 2030 עם רוב של 68%.

תרשים ג1: הרכב גילים, לפי קבוצות אוכלוסייה, 2005 ו-2030 (חלופה בינונית)

הביטוי של ההתפלגויות היחסיות האלו לפי קבוצות גיל (ראו תרשים ג1) במספרים מוחלטים משפיע במידה רבה על תכנון שירותי הרווחה, החינוך והבריאות. ב-25 השנים הבאות צפוי מספרם של הילדים בישראל לגדול בשלושה רבעי מיליון בקירוב. מספרם של המבוגרים צפוי לגדול פי 2 בקירוב: מכ-700,000 ל-1.4 מיליון. יתר על כן, בקרב המבוגרים, מספרם של הקשישים בני 75 שנה ומעלה, המונים כיום 320,000, יגדל לכדי 670,000 עד תום תקופת התחזית. על פי החלופה החדשה, שהוצעה לעיל, צפוי חלקה של הקבוצה הצעירה (0-19) באוכלוסייה היהודית להיות מעט גבוה יותר מזה הקבוע בתחזית הבינונית - 32.6% מכלל האוכלוסייה היהודית. עיקר הגידול בקבוצת זו יתקזז מגילאי הביניים. גידול יחסי זה משקף תוספת של כרבע מיליון ילדים לאוכלוסייה היהודית.⁴²

5. תחזית לאוכלוסיית היהודים לפי זיקה דתית

התפתחות דיפרנציאלית של קבוצות שונות במגזר היהודי יכולה להשפיע על היבטים חברתיים וכלכליים חשובים, לרבות שירות בצבא, השתתפות בכוח עבודה, תמיכה סוציאלית ורמת חיים.⁴³ בהקשר זה חשובים במיוחד גודלה ומשקלה של האוכלוסייה החרדית. התחזיות המעטות למדי, שערכו עצמאית גופים או חוקרים, מספקות התבוננות בהתפלגות הצפויה בין חילונים, מסורתיים, דתיים וחרדים, ובעיקר – בגודלה של הקבוצה האחרונה.⁴⁴

התחזית שערך לאחרונה (2008) צוות פרויקט "ישראל 2028" העריכה כי בהנחה שלא יחול שינוי קיצוני בשיעור הפיריון החרדי, יעלה שיעור החרדים בשנת 2028 לכדי 15% מאוכלוסיית ישראל או לכדי 20.5% מכלל היהודים בישראל (לוח 3ג; ראו גם הורוביץ וברודט 2008).⁴⁵ בהתאם, עד שנת 2028 צפויה האוכלוסייה החרדית למנות יותר ממיליון איש. עם קבוצה זו יימנו בעיקר ילדים, ומשקלה בכלל ילדי ישראל (בגילאי 0-14) יהיה 25% בקירוב, בעוד שבין הילדים היהודים תהיה קבוצה זו כ-33%!

לוח 3ג: אוכלוסיית החרדים מכלל אוכלוסיית היהודים ומכלל האוכלוסייה בישראל, 1990–2028 (באחוזים)

2028	2008	1990	שיעור החרדים
20.5	9	3	מכלל היהודים
15	7	2.5	מכלל האוכלוסייה

מקור: הורוביץ וברודט 2008, עמ' 201.

6. סיכום

האוכלוסייה הישראלית צפויה לגדול בשני העשורים הבאים ולחצות את קו ה-10 מיליון. מגמה זו תגביר במידה רבה את הצפיפות בישראל, על כל ההשלכות הנלוות לכך. החלופות השונות מציעות המשך המגמה של צמצום חלקם היחסי של היהודים וללא סיווג דת עד תום תקופת התחזיות, אם כי במידה השומרת על חלקם באוכלוסייה של יותר מ-75%. לעומת זאת, התחזיות מצביעות על שינויים רבי משמעות בהרכבי הגילים של האוכלוסייה בכלל ושל תתי-קבוצות בתוך האוכלוסייה הישראלית בפרט. שינויים אלו מצביעים על האטה במגמה של שחיקת הרוב היהודי בישראל.

תחזיות מעודכנות צופות גידול במספרם של היהודים החרדים ובהתאם גם בחלקם באוכלוסייה, בייחוד בקרב קבוצות הגיל הצעירות. שימור הרוב היהודי קשור אפוא לעלייה הניכרת בחלקה של האוכלוסייה החרדית בחברה הישראלית. בתוך האוכלוסייה הערבית התחזיות מורות על גידול בחלקה היחסי של האוכלוסייה המוסלמית. לתמורות אלו השלכות פוליטיות, חברתיות-כלכליות ותרבותיות כבדות משקל.

השלכות למדיניות ציבורית

1. מבוא

מאפיינים דמוגרפיים של האוכלוסייה וכיווני התפתחותה יכולים להיות רכיב חשוב בקביעת מדיניות ציבורית או להיות מושפעים מאימוצה של מדיניות כזו. כך, מדיניות ציבורית והקצאת משאבים כלכליים יכולה להשפיע על גידול בילודה או על צמצומו, על משיכת אוכלוסייה לאזורי התיישבות מועדפים או על עידוד הגירה מן המדינה או אליה.

הטענה כי אל למדינה לשאוף להשפיע על גודל האוכלוסייה או על מאפייניה נראית תמוהה. השפעה כזו היא אחת המטרות המרכזיות של כל מדיניות הגירה. אף כלפי המדינה פנימה, לא מעט מדינות מפעילות מדיניות שמטרתה להשפיע על גודל האוכלוסייה או על גודל קבוצות המשנה שבה ועל מאפייניהן.⁴⁶

ברור כי מדיניות כזו צריכה לעמוד באילוצים המקובלים של זכויות האדם. כאשר מדובר בהתייחסות מבחינה לקבוצות אוכלוסייה שונות, חייבת המדינה לכבד את עקרון איסור ההפליה. יתרה מכך, כאשר מדובר בקבוצות המנהלות אורחות חיים ייחודיים יהיה זה נכון וצודק שהמדינה תתאים את מדיניותה למאפייניהן התרבותיים העיקריים של קבוצות אלו.

נתונים דמוגרפיים אמינים הם בעלי חשיבות מכרעת הן לתכנון המדיניות בסוגיות כאלו והן להערכת האפקטיביות שלה. עם זאת, ברור כי נתונים כאלו אמנם חיוניים אך אינם מספיקים לגיבוש, לאישור וליישום מוצלח של מדיניות. כוונתנו בפרק זה להצביע על המטרות המרכזיות שמהן יש לגזור קווי מדיניות כאלו, ועל קווים מנחים המציינים כיווני מחשבה עיקריים.

בחרנו להתמקד בשני רכיבי יסוד של מטרות אסטרטגיות של מדינת ישראל, שאנו מניחים כי הן לגיטימיות ומשקפות אינטרסים חיוניים ומוסכמים של המדינה בעיני רוב תושביה: הראשונה, שימור התנאים שיאפשרו המשך מימוש הזכות להגדרה עצמית של יהודים בישראל; השנייה, הבטחת התנאים לכך שישראל תוכל להמשיך להיות מדינה דמוקרטית, מפותחת ומודרנית, המאפשרת לתושביה איכות חיים ורווחה טובות ומשתפרות. אנחנו ערים להבדל בין שתי המטרות ולכך שמדובר במטרה פרטיקולרית לעומת מטרה כללית, ושיש

מחלוקת קשה בעניין המטרה הראשונה. אנחנו ערים גם לעובדה שיש קבוצות אוכלוסייה בישראל אשר מצהירות לפחות כי הן אינן נכונות לשלם את מחיר המודרניות וההתפתחות. למרות זאת אנו סבורים כי שתי המטרות האלה זוכות להסכמה רחבה בחברה הישראלית, וכי חיוני שהמדינה תאמץ ותפעיל תוכניות ומדיניות שיסייעו במימושן. פירוט טענות אלו חורג כמובן ממסגרתו של נייר עמדה זה.⁴⁷

למרות זאת אנו דוחים טענה מקדמית שלפיה שורר מתח פנימי עקרוני בין שתי המטרות, העלול למנוע גיבוש של מדיניות יעילה ואף לעורר חשש מפגיעה בזכויות אדם. לפי טענה זו, מימוש זכותם של יהודים להגדרה עצמית מחייב שימור של רוב יהודי יציב בתחומי המדינה, אלא שהדבר עלול לחייב את המדינה לפעול בצורות הפוגעות בזכויות האדם של אזרחיה, ובעיקר של המיעוט הערבי. נוסף על כך, רכיב עיקרי בשימורו של הרוב היהודי בישראל הוא הגידול באוכלוסייה החרדית ובחלקה באוכלוסייה. אולם גידול זה עצמו מאתגר את אופייה של ישראל כמדינה דמוקרטית, מודרנית ומפותחת.

אכן, שוררים מתחים בין שתי המטרות. מתחים אלו מצביעים על כך שתמונת המציאות מורכבת ועל כך שבהשלכותיה על אימוץ מדיניות יכולים להיות שיקולים לכאן ולכאן. עם זאת, לתפיסתנו בין שתי המטרות יש גם השלמה והלימה. ישראל הוקמה במטרה להיות מדינת הלאום היהודית, וזו העדפתם של רוב אזרחיה. סיכול רצון זה אינו מתיישב עם הדמוקרטיה. הנחתנו היא כי קידום רווחתם של כל אזרחי המדינה תלוי ביציבות המדינית והחברתית. יציבות זו נשענת על קבלת ישראל כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית גם על ידי מי שהיו מעדיפים הסדר אחר. לפיכך, כל מדיניות בתחומים אלו צריכה להביא בחשבון את **שילוב** שני הרכיבים של מטרת־העל שתוארה. שילוב כזה מתבקש גם מן העובדה שחלק מן האתגרים הרובצים לפתחה של המדינה בעקבות הגידול באוכלוסייה החרדית מתעוררים – בצורה אחרת – גם לנוכח הגידול המהיר יחסית בחלקה של האוכלוסייה המוסלמית שדפוסי השכלתה והשתלבותה בתעסוקה נמוכים.

כדי להבטיח את שילוב שתי המטרות האלה – מימוש ההגדרה העצמית היהודית והבטחת אופייה הדמוקרטי, המודרני והמפותח של המדינה – על ישראל לפעול בצורה שתשמור על רוב יהודי יציב במדינה, ובה בעת תבטיח קיום מדינה מפותחת לרווחת כל תושביה. לצורך זה על המדינה לשאוף לכך כי תושביה ואזרחיה, בלי הבדל דת ואורחות חיים, ייטלו חלק פעיל בחיי החברה והמשק ויקיימו את עצמם ואת משפחותיהם בכבוד. לשם כך על ישראל לפעול בכל הדרכים הלגיטימיות כדי להשפיע על גודלה של האוכלוסייה – פריון והגירה –

ועל המאפיינים שיאפשרו לה השתתפות בעלת משקל בחיי החברה והמשק בישראל.

קביעת מדיניות בנושאים אלו היא סוגיה מורכבת ביותר. היא דורשת, נוסף על דיון ערכי, גם מידע רב ומגוון העולה על זה שהצגנו בנייר העמדה. עם זאת בפרק זה נדגים את החיוניות ואת החשיבות שבנתונים דמוגרפיים אמינים, הן ברמת ניתוח המציאות החברתית הן ברמת התחזיות האמינות, לגיבושם וליישומם של קווי מדיניות כאלו.

2. רוב יהודי יציב בישראל

ביססנו את הלגיטימיות של מדיניות לשמירת הרוב היהודי בישראל על הטענה כי ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי וכי מוצדק שתישאר כזאת. בטרם נעסוק בשאלת המדיניות, מן הראוי להתייחס לשאלה עקרונית הקשורה למהות הרוב היהודי הנדרש כדי שאפשר יהיה להצדיק או אפילו לקיים באופן יציב מדינה שבה מממש העם היהודי – ורק הוא – את זכותו להגדרה עצמית מדינית. עם זאת לא עסקנו בשאלה המרתקת: מהו הרוב היהודי היציב הדרוש כדי לשמר את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית?

רוב דמוקרטי רגיל הוא 51% מן האוכלוסייה. עם זאת, יהיו שיסברו כי רוב כזה או אף קרוב לזה אינו מצדיק – ואולי אף אינו מאפשר – הגדרה עצמית יהודית מדינית בלעדית, בשל הניכור החלקי שיחווו הלא יהודים במדינה המגדירה עצמה מדינת לאום יהודית.⁴⁸ אלו הטוענים כי גודלו של המיעוט לצורך כך אינו חייב להגיע ל-50% או אף ל-40% מסיקים מטענות אלו רעיונות שונים ומגוונים. זה הוא דיון חשוב ומרתק, אולם לא נעסוק בו בנייר עמדה זה.⁴⁹

ראינו כי יש הסבורים כי תהליכים דמוגרפיים שאינם ניתנים לשליטה יגרמו עם הזמן לשחיקת הרוב היהודי בישראל. הניתוח שלנו מראה שסביר כי קביעת מדיניות שאינה מעודדת משפחות גדולות באמצעות קצבאות ילדים וכינון מדיניות הגירה מגבילה יסייעו לשמר את הרוב היהודי (כולל חסרי סיווג הדת) בשיעור של למעלה מ-75.5%.⁵⁰ ראינו גם כי כ-20% מתושבי ישראל הערבים מתגוררים במזרח ירושלים ואינם אזרחיה. שאלת שיוכם המדיני נותרה פתוחה, ואכן יש המוציאים אותם מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. הנתונים הדמוגרפיים שנאספו בשנים האחרונות מעידים גם על נטייה מתחזקת בקרב ישראלים שעזבו את הארץ לשוב ולהתגורר בישראל.

כל אלו יכולים להיות רכיבים אפשריים בחשיבה על דרכי פעולה לחיזוק הרוב היהודי היציב במדינת ישראל. נחזור ונציין כי חלק מכיווני המדיניות שיגרמו

להאטת קצב הגידול של כלל האוכלוסייה בישראל ושיתרמו לשימור הרוב היהודי, הם גם הכיוונים שיגדילו את המעורבות החברתית והכלכלית של כל חלקי הציבור בישראל בקידומה של ישראל כמדינה דמוקרטית ומשגשגת.

נדגיש שוב: שאלות אלו מורכבות וטעונות מאוד. איננו ממליצים על נקיטת מדיניות זו או אחרת. כל מטרתנו היא להצביע על כיווני פעולה אפשריים, אשר הנתונים הדמוגרפיים שהבאנו עשויים לתמוך בהיתכנותם ולסייע בבדיקת יעילותם. נזכיר כי כל קווי המדיניות שייבחנו צריכים לעמוד באילוצים של ישראל כמדינה דמוקרטית המכבדת את זכויות האדם של תושביה ואזרחיה. כך למשל כל התערבות דיפרנציאלית של המדינה במטרה לעודד גידול רק בקרב קבוצות יהודיות בישראל תיחשב פסולה, מפני שלא תעמוד בחובה שלא להפלות בין תושבי המדינה על בסיס דת או לאום.

נבחן שלוש דרכים שבאמצעותן אפשר לתרום לשימור הרוב היהודי היציב בישראל.⁵¹

- א. הגברת מאזן ההגירה היהודית החיובי לישראל.
- ב. צמצום ההגירה שאינה משתלבת בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.
- ג. בחינת האפשרות לשנות גבולות בירושלים כך שהאוכלוסייה הלא יהודית המתגוררת בהם, כולה או מקצתה, תחדל להיחשב חלק מן האוכלוסייה של מדינת ישראל.⁵²

נתאר כעת בקווים כלליים אפשרויות אלו.

2.1. הגברת ההגירה היהודית⁵³

ראינו כי לאחר שבשנות התשעים הייתה העלייה רכיב חשוב בשיעור הגידול של האוכלוסייה היהודית, בשנים האחרונות היא ממלאת תפקיד משני בחשיבותו בגידול אוכלוסיית ישראל. כיום משקלה – בשקלול העוזבים – עומד על 17% מכלל גידול האוכלוסייה היהודית ואחרים בישראל. ראינו גם כי הנחת העבודה של תחזיות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היא צמצום בעלייה לישראל. בשנים האחרונות מוצתה כמעט במלואה העלייה ממזרח אירופה ומאתיופיה, והמאמצים הופנו לעבר העלייה ממדינות הרווחה שבהן מרוכז כיום רובה המכריע של התפוצה היהודית. למרות המספר הרב של היהודים המתגוררים בתפוצה, הפוטנציאל הממשי של העלייה נראה כיום מצומצם ונאמד בפחות מ-20,000 עולים בשנה. כיום מתנהל דיון חשוב בקהילות יהודיות ברחבי העולם באשר למקומה של העלייה בזהות היהודית והציונית בזמננו. סוגיית מקומה של העלייה בתוכניות המדינה והקצאת המשאבים לצורך זה היא אפוא שאלה פוליטית ממדרגה ראשונה

בעבור המדינה ובעבור מוסדותיו הלאומיים של העם היהודי. הדיון צריך לכלול לא רק עניינים של מחויבות אידאולוגית אלא גם של סדרי עדיפויות בהקצאת משאבים.

נדגיש כי חיזוק הרוב היהודי בישראל יכול להיות מקודם גם על ידי מאמץ לצמצום עזיבת הארץ ולהחזרת חלק מן היהודים הישראלים שעזבו את הארץ ו"הורדו" מרישומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. בנושאים אלו, בניגוד אולי לרושם הציבורי, הצטמצם מספרם של העוזבים את הארץ בעוד שגדל מספרם של התושבים החוזרים.⁵⁴ שנת 2005 בלטה בכך שמאזן ההגירה השלילית של ישראלים עמד על 11,500 לעומת 20,000 בקירוב בשנות האינתיפאדה ו-15,000 בקירוב במהלך שנות התשעים (ראו למ"ס 2007א). גיבוש מדיניות המתמקדת בקהל יעד זה, שיש לו שורשים עמוקים וקשר רגשי עמוק עם ישראל, יתרום לכך שקבוצה זו תשמש בשנים הבאות רכיב חשוב במאזן ההגירה של ישראל שיש ביכולתו לתרום לגודלה ולחוסנה החברתי של החברה הישראלית בכלל ושל האוכלוסייה היהודית במדינה בפרט.⁵⁵

2.2. צמצום ההגירה שאינה משתלבת בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית

חוק האזרחות, כפי שפורש על ידי בית המשפט, קובע מדיניות ליברלית למדי של איחוד משפחות, ולפיה כל אזרח או אזרחית ישראלים זכאים, בהליך מסוים, לאזרח בישראל את בני זוגם הזרים אם אין מניעה אישית לכך. החוק ופירושו הם מדיניות שישראל בחרה לאמץ, אולם היא אינה מוכתבת על ידי זכויות האדם או המשפט הבינלאומי. אלו מקנים למדינות שיקול דעת רחב בנושאי הגירה, לרבות בנושא איחוד משפחות. גם לנושא זה יקדיש מרכז מציל"ה נייר עמדה. בינתיים נסתפק באמירה כי יש לא מעט מדינות שמדיניות ההגירה שלהן מוכתבת גם על ידי הרצון להבטיח לכידות תרבותית ואזרחית במדינה.

בתנאים ההיסטוריים והגאוגרפיים של ישראל, עשויה להיות הגירת איחוד משפחות בהיקף גדול ממדינות ערב הסמוכות ובעיקר מתוך האוכלוסייה הפלסטינית שאינה בעלת מעמד בישראל. הניסיון מראה כי חלק ניכר מאוכלוסייה זו אינו מקבל את ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ואף מתנגד לאופי זה של המדינה. נושא זה מצדיק בחינה מחדש של מדיניות איחוד המשפחות בישראל. מהסקירה הדמוגרפית עלה כי בשנת 2000 היה מאזן ההגירה הלא יהודית בעקבות איחוד המשפחות 16% מכלל הגידול של האוכלוסייה הערבית בישראל. בעקבות התיקון בחוק האזרחות ירד משקלו ל-4% ב-2007.⁵⁶ נראה כי אם יבוטל חוק זה או אם יחול שינוי משמעותי במדיניות הקבועה בו, עשויה להיות לכך השפעה ניכרת על שיעור הגידול של האוכלוסייה הערבית בישראל בשנים

הקרובות. שיעור גידול זה אף עלול לשנות את מגמת ההאטה בקצב הגידול של האוכלוסייה הערבית בישראל ולהחזיר אותנו למציאות של שחיקה מתמשכת ברוב היהודי בישראל.

2.3 גבולות החלת השיפוט הישראלי במזרח ירושלים

היססנו אם להתייחס לנושא זה כאן, מפני שירושלים היא ללא ספק אחד המוקדים העיקריים של הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים. לבסוף הכרענו בחיוב מפני שהמציאות הדמוגרפית, המדינית והחברתית המורכבת מחייבת להזכיר את הנושא. בירושלים חיים יותר מרבע מיליון ערבים. ברובם הגדול הם תושבים ישראלים שאינם אזרחי ישראל. ערביי מזרח ירושלים הם כמעט חמישית מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. הם הפכו לתושבי ישראל בעקבות החלטה חד-צדדית שקיבלה ממשלת ישראל להחיל את המשפט הישראלי על ירושלים רבתי לאחר המלחמה בשנת 1967. מבחינה פוליטית שיוכם של תושבי מזרח ירושלים הערבים אינו ברור, שכן הם משתתפים בבחירות לרשות הפלסטינית, ואף על פי שמדינת ישראל העניקה להם זכות להשתתף בבחירות העירוניות, הם אינם מנצלים זכות זו זה זמן רב. מבחינה תרבותית וחינוכית מתנהלת מערכת החינוך הערבית של מזרח ירושלים על פי תוכנית הלימודים הפלסטינית ולא על פי התוכנית הישראלית.⁵⁷

הועלו כמה הצעות המתוות את הסדר הקבע בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית ולפיהן תיחשב מרבית האוכלוסייה הערבית לאזרחי הרשות הפלסטינית. מובן מאליו כי היתכנותו של הסדר שכזה או מכלול השיקולים הפוליטיים והאחרים בעדו או נגדו אינם מעניינו של נייר עמדה זה. אף על פי כן, אי-אפשר להתעלם מן הזיקה הברורה בין התנאים הגאוגרפיים לבין משמעותם הדמוגרפית. ללא תושבי מזרח ירושלים תגיע האוכלוסייה הערבית בישראל לשיעורה הנוכחי רק בעוד כ-15 שנה, זאת בזמן שרמת הגידול הטבעי במגזר הערבי תהיה נמוכה בהרבה מאשר כיום.⁵⁸ לשאלה אם לכלול את תושבי מזרח ירושלים כחלק מתושבי ישראל יש משמעות מרחיקות לכת אף יותר על צביונה היהודי של בירת ישראל.⁵⁹

3. ישראל כמדינה דמוקרטית, מפותחת ומודרנית, שאזרחיה מפרנסים עצמם בכבוד

בעוד המטרה של שימור רוב יהודי יציב היא ביסודה פרטיקולרית, המטרה של קידום ישראל כמדינה דמוקרטית, מפותחת ומשגשגת משותפת לרוב תושבי המדינה ללא הבדלי דת ולאום. ואולם, המדיניות האמורה לקדם מטרת אלו

אינה יכולה להיות רק ארצית, כללית ובלתי מובחנת. האתגרים שעמם מתמודדת ישראל בתחום זה נובעים מן העובדה שיש קווים לאפיון האוכלוסיות המתקשות להשתלב בחברה ולתרום לחוסנה הכלכלי והחברתי הן ברמת ההשתייכות הדתית והלאומית והן ברמת התפרוסת המרחבית.

ראינו כי במוקד הדיון הזה ניצבים חלקים של שתי קבוצות: חרדים ומוסלמים. קבוצות אלו גדלות בקצב מהיר יותר מזה של שאר קבוצות האוכלוסייה בישראל. יש לכך השלכות שונות. כיום האוכלוסיות החרדית והערבית-מוסלמית הן כמעט רבע מכלל האוכלוסייה בישראל אך שיעורן בקרב מגזרים חברתיים וכלכליים מסוימים, כמו העניים והבלתי מועסקים, גבוה הרבה יותר. כיווני ההתפתחות של שתי אוכלוסיות אלו מציעים כי עם הזמן יגדל מאוד משקלם באוכלוסייה הישראלית (ראו בנק ישראל 2007).⁶⁰ נראה כי בשנת 2030 כמחצית האוכלוסייה בגילאי 0-14 תהיה מוסלמית או חרדית.

אם דפוסי ההשתלבות של המסה הגדולה של קהילות אלו בשוק התעסוקה ימשיכו להיות מוגבלים, ואם דפוסי ההכשרה שלהם ימשיכו להיות כאלו שאינם מאפשרים שילוב בשוק תחרותי, סביר להניח כי יחול גידול במעגל העוני, תגבר התלות בתשלומי העברה, תצומצם הצמיחה ויחול שינוי לרעה ביחס בין חלקי האוכלוסייה היצרניים לבין חלקי האוכלוסייה הנתמכת. תחזית זו הופכת חמורה הרבה יותר אם מזכירים גם את תוחלת החיים הארוכה שמשמעה גידול באוכלוסיית הקשישים, שגם הם, ברובם, מחוץ למעגל העבודה היצרנית ונזקקים במידה רבה לשירותי הרווחה.

כיום, שתי הקהילות הללו הן קהילות מיעוט. אולם, לפי התחזית שאנו מציעים, חלקן של שתי הקבוצות באוכלוסיית ישראל יגדל בהתמדה. נראה אפוא כי לתחזית דמוגרפית זו עלולות להיות השלכות מרחיקות לכת על המצב החברתי-כלכלי של כל אוכלוסיית ישראל.

כשמדובר בקבוצות אוכלוסייה גדולות על המדינה לנקוט כמה דרכים משולבות כדי להתמודד עם המציאות הנחזית ולהיערך לקראתה. המדינה יכולה ליצור **תמריצים חיוביים לרכישת השכלה ולהגברת ההשתתפות בכוח העבודה**.⁶¹ היא יכולה להימנע מיצירת תמריצים לגידול משפחות שאין להן כישורי השתכרות או יכולת להשתלב במשק תחרותי. כמו כן היא אחראית לכך שמערכת החינוך על כל שלביה תאפשר לצעירים לרכוש כישורי עבודה ולהשתלב מאוחר יותר בשוק התעסוקה. נזכיר כי לכידות אזרחית ודמוקרטייות הן מטרות נוספות, שלא דווקא קשורות לרמתם החברתית והכלכלית של הפרטים והקבוצות.

צעדים אלו צריכים להיעשות מתוך כיבוד זכויות האדם ומתוך רחישת כבוד כלפי תרבויותיהן ומסורותיהן של הקבוצות הייחודיות. היעילות והתבונה מחייבות

שמדיניות מסוג זה תיקבע ותופעל תוך כדי שיתוף פעולה עם דמויות מובילות בקהילות שבהן מדובר ותוך כדי הענקת תשומת לב מיוחדת להיבטים מרחביים. עם זאת, נכון הוא כי הנטל הכרוך בחיים משותפים במדינה אחת יתחלק בין כל חלקי הציבור וכי כל רכיבי האוכלוסייה יתרמו לחוסנה. אינטרס זה מצדיק אימוץ קווי מדיניות שישפרו את יכולת ההשתלבות של כל חלקי האוכלוסייה בישראל בפעילות האזרחית, החברתית והמשקית במדינה.⁶²

3.1. קצבאות הילדים וקו העוני

יש למדינה אינטרס לגיטימי לצמצם את היקף האוכלוסיות המתאפיינות בצירוף של משפחות גדולות, כישורי השתלבות נמוכים במשק הכלכלי והשתתפות נמוכה בשוק העבודה, מפני שאלו נוטות להיות אוכלוסיות חלשות, המתקשות לפרוץ את מעגל העוני. ענייני תכנון משפחה ואורחות חיים אינם נושאים שבהם נוטות מדינות ליברליות להתערב ישירות. עם זאת, מדינה אינה חייבת לעודד, לתמרץ ולתגמל כלכלית מגמות דמוגרפיות המנוגדות לאינטרס הלאומי שלה.

צריך להבהיר כי אי־הגדלת קצבאות הילדים אין פירושה צמצום תמיכת המדינה בחינוך הדור הצעיר שלה, בגידולו ובהכשרתו. ההפך הוא הנכון. כוונתנו היא שתמיכת המדינה בנושאים אלו צריכה להיעשות כך שתעודד מגמות התואמות את האינטרס שלה – וגם את האינטרס ארוך הטווח של הקבוצות והפרטים עצמם. תשלומי העברה ישירים למשקי הבית עצמם מונעת מן המדינה להבטיח שהכספים אכן משמשים לחינוך הדור הצעיר ולהכשרתו.

במשך שנים רבות, מדינת ישראל, מטעמים פוליטיים מורכבים, העניקה קצבאות ילדים נדיבות מן המקובל ברוב מדינות העולם. כאמור, נראה כי המעבר לשיטת קצבאות אוניברסלית וצמצום גובה הקצבה השפיעו על המשפחות מרובות הילדים. אף על פי שהזיקה בין תשלומי העברה, גודל משפחה ועוני שנויה במחלוקת, נראה כי לטווח הארוך, הצמצום בקצבאות ישירות מקטין את גודל האוכלוסייה הנתמכת, מעודד יציאה לעבודה ובסופו של דבר מצמצם את ממדי העוני בישראל. כך למשל שיעור העוני בחברה החרדית, חרף הקיצוץ החד בקצבאות הילדים, ירד בשנים האחרונות בזכות השילוב בין ירידה בפריץ ובין השתלבות במעגל העבודה (ראו בנק ישראל 2007).

שאלת גובה הקצבאות ומבנן היא אפוא סוגיה אידאולוגית ממעלה ראשונה. היא שנויה במחלוקת עמוקה בין מפלגות ובין דוברים, ואיננו נוקטים בה עמדה. תפקידנו להדגיש בפני מקבלי ההחלטות את המשמעות המסתברת, מבחינה דמוגרפית, של אימוץ מחדש של קצבאות ילדים שאינן מובנות כך שיאפשרו תמיכה בגידול ילדים בד בבד עם שינוי דפוסי ההכשרה המקצועית והשתלבות בשוק העבודה.

זהו כמובן נושא סבוך. ההחלטות שתתקבלנה בנוגע אליו חייבות להתמודד גם עם ההיבטים שצוינו כאן. אחת המשמעויות של חזרה לקצבאות ילדים גבוהות עלולה להיות עצירת תהליך הירידה בשיעורי הפריזון בקבוצות החלשות והורדת התמריץ להשתלב במעגל התעסוקה. נזכיר כי להשתלבות במעגל התעסוקה השלכות כלכליות וחברתיות גם מעבר לשאלת היכולת האישית לפרוץ את מעגל העוני.

אפשר להציע קווי מדיניות נוספים העשויים לשפר את יכולתם של חברי הקבוצות האלה להשתלב בכלכלה ובחברה בישראל, כך שגידולן המהיר יהפוך דווקא ליתרון חברתי-כלכלי ולא לחיסרון. נציין כי העלאת רמת הלימוד וחיזוק נטייתן של הנשים לצאת לעבודה משפיעים לא רק על מעמדה החברתי-כלכלי של המשפחה, אלא גם על גודל המשפחה עצמה.

ההיערכות למתן מענה לצרכים של קבוצות אלו יכולה לכלול גם רכיבים ייחודיים שמטרתם לשפר את יכולתם של בני הקבוצה למצות את יכולותיהם וכישוריהם, כדי ליצור בעבורם הזדמנויות לתעסוקה מספקת ולסייע להם להיחלץ ממעגל העוני. מטרות אלו מחייבות חשיבה על תוכנית הלימודים ועל התמודדות מתוחכמת ורגישה עם מאפייניהן התרבותיים של הקבוצות שבהן מדובר. נציין שלושה רכיבים כאלו: הקפדה על איכותם ורמתם של לימודי הליבה בבתי הספר, שיקנו לתלמידים כישורים תעסוקתיים ויסודות של חינוך אזרחי; הרחבת הנטייה להשתלב בחיי החברה הישראלית על ידי שירות צבאי או אזרחי; יצירת מדיניות רווחה, תכנון ותיעוש המעודדת תעסוקה.⁶³ נציין כי לכל אלו יש לא רק מאפיינים תרבותיים חשובים, אלא גם היבטים מרחביים.⁶⁴

3.2. לימודי ליבה בבתי הספר היסודיים והתיכוניים

דרך עיקרית של המדינה לחזק את הלכידות האזרחית, להעלות את רמת ההשכלה ולהגביר את יכולת ההשתלבות של האוכלוסייה על כל חלקיה בפעילות החברתית והמשקית היא מערכת החינוך הציבורית. מערכת החינוך יכולה להשפיע על גודל האוכלוסייה, על קצב הגידול שלה ועל חוסנה החברתי-כלכלי. ישראל מכירה בריבוי קבוצות האוכלוסייה שבה, והדבר מתבטא בין השאר בהכרה בזרמי חינוך ייחודיים. את מטרותיה המשותפות היא מנסה להשיג באמצעות "לימודי ליבה", האמורים לספק לכלל התלמידים כישורי יסוד, חינוך אזרחי ותוכני לימוד משותפים בסיסיים.⁶⁵

ואולם, בפועל שתי קבוצות המיקוד שלנו – האוכלוסייה החרדית היהודית וחלקים מן האוכלוסייה הערבית-מוסלמית – אינן מקבלות תמיכה מספקת ופיקוח בנושאים אלו ממערכת החינוך.

החינוך החרדי מתחלק לבנים ולבנות. תוכני הלימוד לבנות כוללים בדרך כלל לימודי חול ברמה סבירה, לרבות בחינוך התיכוני. למרות זאת, ברוב בתי הספר החרדיים הבנות אינן נבחנות בבחינות הבגרות. בקרב הבנים המצב מורכב יותר. כמחצית מן הבנים לומדים במסגרת החינוך ה"סודי" במוסדות מוכרים שאינם רשמיים, אך עומדים לרוב בדרישות הליבה של משרד החינוך. המחצית האחרת לומדת במוסדות "פטור" המקבלים תקצוב חלקי מן המדינה, ולפי החוק אמורים ללמד 55% מלימודי הליבה. עם זאת הפיקוח על שמירת החוק מוגבל מאוד, ולמעשה מוסדות אלו אינם מיישמים את כלליו. המצב בגיל התיכון פשוט יותר: בכלל המוסדות החרדיים לבנים אין לימודי חול כלל.⁶⁶

במערכת החינוך הערבית לא ניכרת כיום מגמה של הימנעות מלימודי הליבה (להוציא לימודי אזרחות "מעובדים"), אולם שיעור הנשירה ממנה גבוה יחסית, בעיקר בקרב נשים מוסלמיות החברות בקהילות שאינן מעודדות עצמאות לנשים. בדרך כלל רמת ההישגים נמוכה יחסית במערכת החינוך הממלכתית הערבית.⁶⁷ התוצאה היא כי גם בחלקים ניכרים של מערכת זו, בדרך כלל, אין רכישה של כישורי השתלבות טובים בחיים ובעבודה בחברה מודרנית.

לפיכך, שיעור הולך וגדל מכלל ילדי ישראל אינו זוכה להכשרה בסיסית לכניסה עתידית לשוק התעסוקה. אם בשנת 1992 עמד שיעור התלמידים החרדים על 7.5% מכלל התלמידים בישראל, הרי שב-2008 הוא הגיע לכדי 15.5% מן התלמידים. על פי תחזית משרד החינוך לתלמידי כיתות א', בשנת 2012 יעמוד שיעור התלמידים החרדים בכיתות א' על יותר מ-20% מכלל התלמידים בישראל. אמנם, כפי שצוין לעיל הנשים החרדיות לומדות לימודי חול גם בתיכון ולפיכך מחצית מן התלמידים החרדים רוכשים כישורי השתלבות בשוק העבודה, הגם שללא בגרות וללא לימודי המשך אקדמיים.⁶⁸ ההאטה בשיעור הפריור החרדי עשויה לשנות במעט את קצב הגידול אך לא לשנות את המגמה.

3.3. השירות האזרחי

חלק ממרקם החיים במדינה מושתת על תחושת שייכות של כל תושבי המדינה ואזרחיה כלפי המדינה. בישראל, שבה חלה חובה כללית של שירות בצבא, השירות הצבאי הוא מנגנון מרכזי בעל חשיבות עצומה. כפי שראינו, השינויים בגודל האוכלוסייה החרדית משפיעים באופן דרמטי על היקף הפטור שהם מקבלים מן השירות. רובם הגדול של הערבים המוסלמים אף אינם נקראים להתייצב לשירות צבאי.⁶⁹

בראשית 2008 החלה לפעול בישראל "המנהלת לשירות לאומי-אזרחי". שתי אוכלוסיות היעד העיקריות של המנהלת הן האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה

הערבית, שמרבית הנמנים עמן אינם משרתים בצה"ל. השירות האזרחי אמור לקדם שלוש מטרות משולבות: ראשית, לחזק את הלכידות האזרחית ואת העיקרון שהקיום בחברה אזרחית משותפת מתבסס על מרקם של זכויות, ציפיות ואחריות הדדית הטומנות בחובן גם חובות להשתתף ולתרום. שנית, לחזק את היסוד החברתי המעורב בחייהם של כל תושבי המדינה. שלישית, לשפר את הנטייה ואת היכולת להשתלב בחיי החברה ולתרום לתוצר הלאומי.

נציין גם כי בשתי הקבוצות ישנה התנגדות כלפי תוכנית השירות האזרחי. עם זאת, ההתנגדות מציבה אתגר גדול להצלחת התוכנית האלה, שגם הוא מחייב היערכות ונחישות.⁷⁰

מן הניסיון המוגבל שהצטבר מיישום תוכניות אלו נראה כי כולם יוצאים נשכרים מהן. הצעירים המשתתפים חווים חוויה של פעילות בונה במסגרת קהילתם ורוכשים ניסיון תעסוקתי ועצמאות חברתית וכלכלית. התוכניות שבמסגרותיהן פועלים מתנדבי השירות האזרחי נהנות מנוכחות של כוח עבודה צעיר ומחויב. הסיכוי כי צעירים אלו ימשיכו להשתלב בכוח העבודה במשק גדל משמעותית.⁷¹

3.4 עידוד ההשתתפות בכוח העבודה

השתתפות נמוכה בשוק העבודה היא גורם עיקרי לצמיחה האטית ולפער ביכולת של החברה לענות על צורכי חבריה. שתי הקבוצות העיקריות שבהן נרשמים שיעורי השתתפות נמוכים במיוחד הן נשים ערביות, בעיקר בתת-החברות שבהן שיקולים תרבותיים מגבילים את הלגיטימיות של עבודת נשים מחוץ לבית, וגברים חרדים. בקרב כלל הנשים הערביות עומד שיעור השייכים למעגל העבודה על פחות מ-20% (בהשוואה ל-56% בקרב נשים יהודיות) ובקרב הגברים החרדים השיעור הוא 28% (לעומת 65% בקרב גברים יהודים) (ראו בנק ישראל 2007).

בשני המקרים, ההשתתפות הנמוכה בשוק התעסוקה מבוססת על שילוב של התנגדות אידאולוגית, מאפיינים תרבותיים והיעדר כישורי השתלבות טובים בשוק התעסוקה. כאמור, שינויים בגישות אלו קשים להשגה והם עלולים להיות ממושכים מאוד. דווקא משום כך חיוני שמקבלי החלטות יבחנו את האתגרים העומדים בפניהם ויגבשו בנושא זה מדיניות ארוכת טווח ומתמידה, ולא יסתפקו במציאת פתרונות לשעה.

כיום, הניסיון מתבסס על השאיפה, בטווח הקצר, לעודד יציאה לעבודה על ידי צמצום מענקי רווחה. התוכנית הבולטת בנושא זה היא "אורות לתעסוקה" (ויסקונסין), המיועדת בעיקר לבעלי השכלה נמוכה. מדובר בניסיון חשוב, אולם בטווח הארוך עיקר ההשקעה צריכה להיות בתחום ההשכלה הגבוהה, בעידוד הנגישות של אזורי הפריפריה ובעידוד תעשייה מקומית. מאמצים אלו צריכים

להתמקד בקהילות ובאזורים שבהם מרוכזות אוכלוסיות בעלות שיעורי השתתפות נמוכים – תוך כדי התייחסות למאפייניהן המיוחדים. נתון מאיר עיניים הוא העובדה כי שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בקרב נשים מוסלמיות בעלות 13 שנות לימוד ומעלה עומד על יותר מ-50%. הדבר מעיד בבירור על כיוון התפתחות שעשוי להשיג תוצאות חיוביות.⁷²

גם שיעור התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית, ובייחוד בקרב גברים חרדים, נמוך ביותר. הצטרפות גברים חרדים למעגל העבודה היא משימה מורכבת, מפני שבמשך שנים רבות נוצרה זיקה בין חרדיות לבין אי-שירות בצבא, לימודים בישיבה ואי-תעסוקה. בשנים האחרונות, לנוכח הגידול באוכלוסייה זו, יש לכך השפעת מקרו על החברה הישראלית ועל מצב המשק, אשר צפויה לגבור עם השנים. כפי שראינו, לשינויים בתחום התמיכות (קצבאות ילדים ואחרים) הייתה השפעה דרמטית על האוכלוסייה החרדית, ושיעור העוני בה ירד למרבה ההפתעה. הסיבה לכך היא כניסה משמעותית של אוכלוסייה חרדית – גברים ונשים – למעגל העבודה בעקבות הלחץ הכלכלי. בשנים 2001–2006 עלה שיעור ההשתתפות של האוכלוסייה החרדית מ-31% ל-37% (לעומת 58.5% בכלל האוכלוסייה היהודית). עיקר השינוי התרחש בקרב הנשים החרדיות, המצוידות בכלים רבים יותר המאפשרים להן להצטרף למעגל העבודה.⁷³

בחור ישיבה המצטרף למעגל העבודה נתקל בבעיות רבות החורגות מעניינו של נייר עמדה זה (ראו כהן 2005). אלו מהן הקשורות ברמת ההכשרה המוקדמת נידונו בסעיף קודם. יש לציין שככל שהכניסה נעשית בגיל מוקדם יותר, כך יכולת הלמידה גבוהה יותר והזמן המוקדש להכשרה רב יותר. לאור זאת יש לבחון את מדיניות התמיכה בבחורי ישיבות מעבר לגיל 23.⁷⁴ בד בבד, ניתן להגביר את התמיכה בחרדים הפונים למוסדות להשכלה טרום-אקדמית, למסגרות של לימודים גבוהים ולהכשרה מקצועית.

4. סיכום

מדיניות ציבורית משפיעה על תהליכים דמוגרפיים מחד גיסא ואמורה להיות מושפעת וערוכה לשינויים כאלו מאידך גיסא. עם זאת, חשוב לראות את ההיזון החוזר בין התופעות: היערכות נכונה לתנאים דמוגרפיים עכשוויים תשפיע בסופו של דבר גם על תהליכים דמוגרפיים עתידיים.

בפרק זה עסקנו בשני נושאים בעלי השלכות שונות – וחותרות – על קבוצות באוכלוסייה. ראשית, עסקנו בסוגיית הרוב היהודי החיוני לייצוב יכולתם של יהודים להגן על עצמם כפרטים וכקבוצה ולממש את זכותם להגדרה עצמית. מול

הרוב היהודי עומד המיעוט הערבי בן הארץ, ולצדם יש קבוצה קטנה של "חסרי סיווג דת" ו"אחרים", שמבחינה חברתית נטמעים בדרך כלל בחברה היהודית בישראל. ראינו כי התחזית ארוכת הטווח במגמות קיימות משמרת רוב יהודי יציב של 75% בקירוב מן האוכלוסייה. במגמות קיימות, על פי התחזית ימשיך להיות בישראל מיעוט גדול, לאומי ו"זקוף" של ערבים המשתמשים בכלים הדמוקרטיים כדי לייצג את ענייניהם, אולם אין תנועה בלתי נמנעת למדינה דו-לאומית.

הנושא השני שבו עסקנו הוא ישראל כדמוקרטיה מפותחת, מודרנית ומשגשגת. האוכלוסיות המציבות אתגר ליעד זה באות הן מקרב היהודים החרדים, והן מקרב החלקים המוסלמיים-מסורתיים בציבור הערבי. לאופן הטיפול בהשכלה בכלל, ובהשכלה גבוהה בפרט, של אוכלוסיות אלו, למידת שילובן בתעסוקה ולאופן התמיכה בקבוצות החלשות בקרבן, תהיה השפעה גוברת והולכת על החברה הישראלית בכללותה.

היחס המורכב בין שתי שאלות אלו, הרלוונטיות של הדמוגרפיה לגביהן והשלכות המדיניות הנובעות מכך, הם נושאים חייבים להיכלל בסדר היום של מקבלי ההחלטות ולהיות חלק בלתי נפרד מן המודעות שלהם. הצבת שני האתגרים הללו זה לצד זה נועדה להצביע על הצורך לעסוק בשניהם במקביל. כאמור, טמונות כאן שאלות אידאולוגיות ושאלות חברתיות מורכבות ורבות. מקבלי ההחלטות חייבים להכיר את הנתונים ולהתמודד עמם.

אם הצלחנו לשכנע כי זה אכן המצב – דינו.

הערות

1. נרחיב בעניין רכיבי מטרות העל של ישראל בהמשך. ראו בעניין זה גם גביזון 2006.
2. במהלך נייר העמדה, בעקבות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נתייחס לעתים לרכיב **הדתי** (יהודים, מוסלמים, נוצרים דרוזים וללא סיווג דת) ולעתים לרכיב הלאומי (יהודים, אחרים וערבים). ההבדל בין החלוקות הוא בדרך כלל באוכלוסיית הנוצרים הלא ערבית, המונה בסך הכול 26,000 איש. כמו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, גם אנו מונים את האוכלוסייה הדרוזית והצ'רקסית עם האוכלוסייה הערבית אף שמדובר בסוגיה מורכבת ואף שאוכלוסייה זו מבחינה את עצמה מן האוכלוסייה הערבית. יש הטוענים כי החלטה לבסס את ההתפלגות על פי דת ולא על פי לאום מבטאת עמדה פוליטית.
3. משנת 1967 אוכלוסיית המדינה כוללת גם את האוכלוסייה הלא יהודית של תושבי מזרח ירושלים, שברובם אינם אזרחי המדינה. משנת 1982 היא כוללת גם את האוכלוסייה הלא יהודית של תושבי רמת הגולן.
4. שיעור היהודים באוכלוסייה הוא כמובן נתון מכריע בחשיבותו בעבור אלו החפצים לשמור על רוב יהודי שיאפשר לשמור על יציבותה של ישראל כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. נדגים כיצד הנחות עבודה המתבססות על קריאות שונות של נתונים ועיבודיהם עשויות להביא למגוון נתונים לגבי חלקם של היהודים ב"אוכלוסייה הישראלית". הנתונים תקפים לראשית שנת 2007. חלופה ראשונה היא ששיעור היהודים מכלל האוכלוסייה הישראלית הנוכחת – שעמה נמנים גם אלו ללא סיווג דת והעובדים הזרים – הוא 73.9%. חלופה שנייה אינה מביאה בחשבון בכלל האוכלוסייה הנוכחת את העובדים הזרים, ולפיה שיעור היהודים עולה ל-75.8%. על אפשרות זאת התבססו בנייר עמדה זה. חלופה שלישית מוציאה מהגדרת האוכלוסייה הישראלית הנוכחת גם את הערבים תושבי מזרח ירושלים ואת הדרוזים והמוסלמים תושבי רמת הגולן, ולפיה שיעור היהודים עולה ל-79%. חלופה רביעית מתבססת על הגדרת האוכלוסייה הישראלית הנוכחת המוצעת בחלופה השלישית אך מעבירה את אלו ללא סיווג דת למניין היהודים, ולפיכך שיעור היהודים לפיה הוא 83.1%.
5. אוכלוסייה זו אינה כוללת בני זוג של זכאי חוק השבות שהם בעלי דת אחרת (נוצרים בדרך כלל). את אלו אנו מונים עם האוכלוסייה הנוצרית בישראל. לכן לא כל הנמנים עם הקבוצה הנוצרית הם בהכרח ערבים. גם זו החלטה הרת חשיבות שקיבלה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מצד אחד, מדובר בקבוצה לא קטנה של אנשים שאינם יהודים. מצד אחר, היא יוצרת קטגוריה שההשתייכות הרחבה יותר שלה אינה ברורה. ניתוח חברתי יכול לבחור אם למנות קבוצה זו עם היהודים או להשאירה קבוצה נפרדת. אפשר להביא טיעונים של ממש לכאן או לכאן. חשוב להדגיש שאופן ההתייחסות לקבוצה זו משפיע על הערכת הנתונים.
6. לצורך הבהרה נאמר כי שיעור הגידול הטבעי (ללא הגירה) השנתי לקבוצה מסוימת נובע משיעור הפריון של אותה קבוצה, משיעור התמותה שלה ומהתפלגות הגילים בתוכה. קבוצה ששיעור הנשים בגיל הפריון בה גבוה, עשויה לגדול מהר יותר מקבוצה ששיעורן נמוך בה יותר, אף אם שיעור הפריון בראשונה נמוך יותר מזו של הקבוצה האחרת.

7. כאמור, בנושאים אלו הלכנו בעקבות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. עשינו זאת גם מכיוון שהחלטות הלשכה בעניינים אלו בעלות היגיון רב. עם זאת, חשוב להזכיר שני דברים. ראשית, לעתים הערכות, תחזיות ונתונים מתבססים על החלטה מפורשת – שיכולה להיות לה הצדקה – לסטות מהנחות אלו של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. חשוב להבהיר החלטות כאלה ולפרש אותן. שנית, בהקשרים מסוימים, מספר הנוכחים בארץ בפועל חשוב לא פחות ממספר הרשומים במרשם התושבים. כך למשל בכל הנוגע לתשתיות מגורים, בריאות וחינוך.
8. במקרה של תתי־קבוצות דתיות, מתווסף גורם שלישי של שינויי/תיקוני דת. עד 1995, השינויים והתיקונים נכללו בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במאזן ההגירה השנתי, אך מאז 1996 אפשר לחשב מאזן זה בנפרד.
9. רובם המכריע של ה"יורדים" משתייכים לקבוצת היהודים והאחרים (95%), וכך גם התושבים החוזרים (93%).
10. נתון זה שנוי במחלוקת קשה והתגלו קשיים רבים לרכז נתונים לצורך עיצוב מדיניות. מצב זה מדגים שתי טענות עיקריות שלנו: לעתים יש הטיות פוליטיות של נתונים קריטיים. עם זאת נתונים אמיינים ומדויקים חיוניים לקבלת החלטות מושכלות.
11. בשנים 1990–1995 לא היה סיווג של מחוסרי דת, ואלו נמנו עם הנוצרים. משנת 1996 הופרדו הסיווגים ולפיכך הנתונים מדויקים יותר.
12. עם זאת, תיאור זה עשוי להסביר את העובדה כי שיעור הגידול של האוכלוסייה הנוצרית דומה לזה של האוכלוסייה היהודית אף על פי ששיעורי הפיריון בראשונה נמוכים מזו של השנייה.
13. חלק קטן מן הגידול באוכלוסייה זו מקורו בשינויים או בתיקונים בדת בעיקר של מי שהגדירו עצמם יהודים ברישומי משרד הפנים עם הגעתם לישראל, אך מאוחר יותר, בגלל היעדר יכולת להוכיח את יהדותם, הועברו לקבוצה זו. בשנים 1996–2006 כללו תיקוני הדת כ-18,000 איש או כ-9% מכלל הגידול באוכלוסייה "ללא סיווג דת".
14. חלק ניכר מתושבי האזורים הדרומיים יותר של המדינה, בעיקר אשדוד ואשקלון, רואים באזור תל אביב את מרכז הפעילות הכלכלית והחברתית-תרבותית שלהם; אם נתייחס גם לתושבי אזורים אלו הרי שלמעלה מ-56% מכלל האוכלוסייה היהודית הישראלית מתגוררת כיום באזור שאפשר לכנותו "מרכז המדינה".
15. במענה על השאלות "מיהו חילוני?" ו"מיהו חרדי?" מטבע הדברים קשה לגבש מדד פורמלי מוסכם. עם זאת מצאנו שמדד ההגדרה העצמית הוא הטוב ביותר בעניין זה. בעניין ההערכה על אודות דפוסי תעסוקה עתידיים התייחסנו לזרמי חינוך: ההכשרה בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי-דתי שונה מהותית מן ההכשרה הניתנת בחינוך שבפיקוח חרדי.
16. הדוח השנתי של בנק ישראל לשנת 2007 מעיד על גידול מתון יותר: מ-5% מכלל האוכלוסייה בשנת 1980 ל-8% מכלל האוכלוסייה ב-2006, ראו בנק ישראל 2007.
17. מחקרים אחרים מציעים שכיחות דומה של הקטגוריות הדתיות השונות עם שיעור מעט נמוך יותר של חרדים ושיעור גבוה מעט יותר של מסורתיים, ראו למשל הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס 2006א); פרס ובן-רפאל 2006.
18. יתרה מכך, עם כל אחת מקבוצות הקצה הממוקמות על רצף הזהות הדתית נמנים אנשים רבים המהווים גורם חזק בעל השפעה פוליטית, כלכלית וחברתית על החיים הציבוריים במדינה.

19. מתוך למ"ס 2006א. קשה לדעת מה אפשר ללמוד מנתונים אלו לנוכח העובדה שעדיין אין לגביהם ממד של התפתחות ולנוכח העובדה שהקטגוריות הנוגעות לערבים שונות מן הקטגוריות הנוגעות בסקר זה ליהודים. בעוד שבאוכלוסייה היהודית הקטגוריות ברובן מנוסחות על דרך החיוב – חילוני ומסורתי – בעניין האוכלוסייה הערבית חלקן מנוסחות בשלילה – לא דתי וכלל לא דתי. סביר כי ניסוח שונה יכול היה להראות תוצאות אחרות. אין זה ברור מדוע הוחלט שלא לנקוט קטגוריות זהות לגבי כל המגזרים, כך שתתאפשר השוואה קלה ומדויקת יותר בין התוצאות.

20. אנו מגדירים להלן "שיעור ילודה" כיחס בין סך הלידות באוכלוסייה במשך תקופה נתונה לבין גודל האוכלוסייה (מוכפל ב-1,000). לעומת זאת, "פריון כולל" הוא המספר הממוצע הצפוי של ילדים לאישה, ללא התחשבות במצבה המשפחתי, בהנחה של המשך השיעורים הקיימים לפי גיל ושל שרידות הנשים עד תום תקופת פוריותן.

21. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה מפרסמת נתונים לפי רמת הדתיות. כך למשל בראשון לציון, שבה 96% מן התושבים מגדירים עצמם חילונים או מסורתיים, עמד שיעור הפריון ב-2006 על 2.03 ילדים לאישה. רק שתי מדינות במערב עומדות על שיעור דומה: ארצות הברית וניו זילנד. בקרב הציבור הדתי הלא חרדי, שיעור הפריון הוא כ-4 ילדים לאישה, ראו דלה־פרגולה ורבהון 2001.

22. נעיר כי אנו מתייחסים לקבוצות דתיות, אף על פי שהתייחסות גורפת עלולה להטעות, מפני שניכרים הבדלים חשובים בתוך תתי־קבוצות אלו. כך ניכר הבדל רב בקרב הציבור היהודי בין הציבור הלאומי־דתי לבין הציבור החילוני, ובקרב הציבור המוסלמי יש פערים גדולים בין משכילים מודרניים לבין קבוצות מסורתיות המחזיקות בגישה אסלאמית. יתרה מכך, כאשר עוסקים בפריון ובמשפחה, מעמד האישה ותפקידה במשפחה ובחברה הם משתנים עיקריים, ואלו אינם תמיד אחידים בתוך הקבוצות הדתיות שאותן אנו בוחנים כאן.

23. כך לאחר התיקון של ח"כ שמואל הלפרט בשנת 2000. לפני התיקון היה שיעור הקצבה לילד הרביעי ואילך גבוה פי 3.5-4 "בלבד" מאשר לילד הראשון.

24. על פי מחקר מיוחד של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על החברה החרדית, ראו גורוביץ וכהן־קסטרו 2004.

25. זאת לעומת כ-9% חרדים מכלל האוכלוסייה היהודית. הנתונים הם משוערים ונבחנו לאור זרמי בתי הספר שאליהם נשלחים הילדים. הנתון מתבסס על תחזיות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה למערכת החינוך בשנת 2012, ראו למ"ס 2007ב.

26. מספר הילדים הממוצע עד גיל שנתיים במשפחה חרדית ירד באותן שנים ב-18%, מ-0.45 ל-0.37. ראו גם בנק ישראל 2007.

27. סיבה נוספת לגידול המהיר באוכלוסייה החרדית היא הגיל הצעיר של הנישואים ולידת הילד הראשון. נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מראים כי בשנת 2001 גיל הנישואים הממוצע של נשים חרדיות היה 20 שנים בעוד שבכלל הציבור היהודי הוא היה 25 שנים, ראו גורוביץ וכהן־קסטרו 2004.

28. זו גם הסיבה שהקדמנו את הדיון בה לקבוצות הדתיות האחרות, שהן גדולות ומרכזיות יותר באוכלוסייה הישראלית.

29. מחקר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס 2006ב) מצא שדפוסי הפריון של הנשים מברית המועצות לשעבר שעלו לישראל ב-1990 גבוהים במעט משל אלו שעלו בשנת

2000. ייתכן אפוא שכלל שתתארך שהותן בישראל כך יידמו שיעורי הפריזון של הנשים העולות לאלו של היהודיות החילוניות ילדות הארץ.

30. לא קל להתחקות על הגורמים לעלייה זו בשיעור הפריזון, מפני שמדובר בתהליכים מורכבים. אולם בכל זאת אפשר לטעון כי סיבה עיקרית לכך הייתה העובדה כי חלו שינויים בדפוסי ההנקה שאפשרו את הגדלת הפריזון, ראו Schellekens and Eisenbach 2002.

31. ספר העובדות השנתי העולמי של ס.איי.אי (The World Factbook 2008) צופה כי ב-2008 יהיה שיעור הפריזון במדינות הבאות כדלקמן: סוריה: 3.21; מצרים: 2.77; ירדן: 2.47; לבנון: 1.87; אירן: 1.71. ראו גם את נתוני האו"ם לשנים 2000-2005, המובאים בתוך United Nations 2007. הנתונים משקפים את הירידה התלולה במדינות ערב שבשנות השבעים עמדו בראש המדינות שבהן שיעור הילודה הגבוה בעולם. כיום שיעור הילודה הממוצע במדינות אלו לא עולה על שיעור הילודה של היהודים בישראל. כמו כן הנתונים מפריכים תפיסה רווחת בדבר הקשר בין פונדמנטליזם אסלאמי לבין ילודה גבוהה. בולטת בכך איראן המעודדת זה שנים תכנון משפחה, והתוצאות אינן מאחרות לבוא.

32. עם זאת חשוב לציין שהפער בגיל לידת הילד הראשון בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית-מוסלמית עדיין גדול. בעוד שבאוכלוסייה היהודית ב-2006 עמד גיל האישה על 27.7 שנים, באוכלוסייה המוסלמית הוא היה 23.3 שנים בלבד.

33. אנו משתמשים בהכללות מקובלות בעניין היחס בין השכלה לבין גודל המשפחה. חשוב לציין כי מתאם זה מתייחס להשכלה כללית כך שהוא לא דווקא רלוונטי לחרדים הלומדים שנים רבות בישיבה.

34. השיעור הדרוש לצורך שמירה על גודל האוכלוסייה (בלי להתייחס להגירה). השיעור עומד על מעט יותר מ-2 ילדים לאישה בשל הצורך להתחשב בשיעור תמותה נמוך עד גיל הפריזון. שיעור הילודה של הנוצריות והדרוזיות מתקרב לזה של נשים חילוניות ומסורתיות בישראל.

35. נזכיר כי שיעור הגידול הטבעי של האוכלוסייה אינו נקבע רק על ידי שיעור הפריזון אלא הוא מושפע גם מגודלה היחסי של האוכלוסייה בגיל הפוריות בקרב הקבוצה הנבדקת. שיעור הלידות ל-1,000 בקרב נשים דרוזיות גבוה משיעור זה בקרב היהודיות אף ששיעור הפריזון הדרוזי ירד אל מתחת שיעור הפריזון היהודי. כמו כן שיעור הפטירות נמוך יותר. בגלל שהאוכלוסייה הדרוזית צעירה מן האוכלוסייה היהודית, שינויים דמוגרפיים עשויים להתבטא רק כעבור כמה שנים. תופעה זו נקראת ה"מומנטום הדמוגרפי", והוא נמשך גם לאחר שחל שינוי משמעותי כזה או אחר.

36. בנייר עמדה זה איננו עוסקים במדיניות ההגירה של ישראל ובהשפעותיה על המגמות הדמוגרפיות. בסוגיה זו יעסוק בהרחבה נייר מיוחד הנכתב בימים אלו בידי שלמה אבינרי, ליאב אורגד ואמנון רובינשטיין.

37. מסיבה זו חשוב לבחון מחדש את הנחות היסוד של התחזיות ולעדכןן.

38. בקרב היהודים: מ-53,000 בחומש הראשון (2006-2010) ל-15,000 בחומש האחרון (2026-2030), ומ-16,000 ל-4,000, בהתאמה, בקרב חסרי סיווג דת. מאזן העוזבים והחוזרים באוכלוסייה הערבית יוצר כיום מאזן הגירה שלילי נמוך (כ-1,000 בשנת 2005). נוסף על כך יש מאזן הגירה חיובי מכוח איחוד משפחות. ייתכן כי במציאות של מדיניות מגבילה מאוד, מאזן העוזבים מתקזז כמעט לגמרי עם תנועת המהגרים על רקע איחוד משפחות. במציאות של מדיניות אחרת יש להביא בחשבון הגירה ערבית נרחבת יותר.

39. מעניין להשוות בין התחזית האחרונה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערכה בשנת 2008 לבין תחזיתה הקודמת שנערכה בשנת 2004. על פי התחזית משנת 2004 היה אמור שיעור הערבים להגיע ל-25% מכלל האוכלוסייה בשנת 2025, אך לפי התחזית משנת 2008 הדבר יקרה רק למעלה מעשור מאוחר יותר. על פי התחזית משנת 2004 ב-2025 יהיו 36.2% מכלל הילדים בגילאי 0-4 בישראל ערבים, אך בתחזית הבינונית של הלשכה משנת 2008, נחזה שיעור של 30.3% בשנת 2030. נעיר כי אנו חוזים שיעור של 27.4% (ראו להלן). בשנת 2004 תחזית מפוכחות הצביעו על היווצרות מדינה דו-לאומית דה-פקטו בטווח הלא רחוק (בהנחה כי שיעור בני מיעוטים המתקרב ל-30% הוא המאפיין מדינה דו-לאומית דה-פקטו). ראו בעניין זה שלג 2004. מבט מעודכן לשנת 2008 מראה שהאפשרות הזו התרחקה במידה מסוימת, אם לא נעלמה כליל. הניתוח שלנו תואם, לכן, חלק מן ההנחות של הטוענים כי חל מהפך בכיוון ההתפתחות (ראו פייטלסון 2008), אולם איננו סבורים כי שינויים אלו גדולים דיים כדי להצדיק חוסר התחשבות בשחיקה האפשרית של הרוב היהודי ללא מדיניות מתאימה.

40. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מציעה שתי תחזיות נוספות: תחזית גבוהה ותחזית נמוכה. בעוד החלופה הגבוהה מציעה ירידה אטית בשיעור הפריון, החלופה הנמוכה מציעה ירידה מהירה בפריון אל עבר "שיעור התחלופה". כיוון שהחלופות הללו מתייחסות לכלל הקבוצות באוכלוסייה השינויים במשקל הפנימי של כל קבוצה קטנים למדי.

41. הנוצרים וחסרי הדת ישמרו על שיעורי הפריון הנוכחיים שלהם (2.1 ו-1.6 בהתאמה), ואילו בקרב הדרוזים תחול ירידה נוספת לשיעור פריון של 2.1 ילדים לאישה.

42. בנושא השירותים חברתיים יש להביא בחשבון לא רק את תושבי המדינה אלא גם את השוהים בה בפועל. קבוצות מהגרי העבודה ומבקשי המקלט נוטות להיות צעירות יותר מאשר כלל האוכלוסייה.

43. בנייר עמדה זה איננו עוסקים ישירות בהשלכות של גדלי האוכלוסיות ותתי-הקבוצות על המפה הפרלמנטרית, על הייצוג בכנסת ועל יחסם של אזרחי המדינה לדמוקרטיה ולמוסדות המדינה. אלו הן כמובן סוגיות הרות גורל, העומדות ברקע חלק מן הדיונים הדמוגרפיים האלה, אולם לא מצאנו לנכון לנקוט בהן עמדה.

44. כאמור אין תשובות חד-משמעיות ומהימנות על השאלה "מיהו חרדי?", ולפיכך ממצאים אלו צריכים להיקרא בזהירות. כפי שראינו לעיל ייתכן שההערכה של 2.5% חרדים בשנת 1990 היא הערכת חסר. על פי בנק ישראל 2007 מנו החרדים כבר בשנת 1980 כ-5% מן האוכלוסייה. עם זאת, המאפיינים של חלקים ניכרים מן האוכלוסייה החרדית ייחודיים דיים כדי להצדיק בחינה נפרדת של תחזיות לגבי חלקם היחסי באוכלוסייה.

45. תחזית זו מבוססת על שיעור פריון של 6 ילדים לאישה חרדית (שיעור הנמוך ב-25% בקירוב מן השיעור כיום). הם גם מעלים אפשרות נוספת שבה כרבע מן האוכלוסייה החרדית יעבור לדפוסי פריון הדומים לאוכלוסיית הרוב. כמובן שבמצב זה יהיה גידול החברה החרדית מתון יותר.

46. כך למשל מדינות אירופיות רבות מנסות להביא לגידול הפריון של האוכלוסייה האירופית בתחומן. בכל מדינות אירופה ירד שיעור הפריון אל מתחת לשיעור התחלופה הטבעי.

47. לפירוט ולביסוס, ראו גביזון 2006.

48. זו סוגיה סבוכה, בייחוד בתנאים שבהם למיעוט הערבי פלסטיני בישראל תהיה, על פי התכנון, מדינת לאום משלו לצד מדינת ישראל, בעוד ליהודים אין כל מדינה אחרת שבה הם רוב. אולם דיון בכך חורג ממסגרת נייר עמדה זה.

49. כך למשל לא ברור אם השאלה המכרעת היא מה גודלו של הרוב או מה גודלו של המיעוט. הבדל זה נהיה חשוב כאשר האוכלוסייה אינה נחלקת רק בין שתי קהילות לאום, כפי שאכן קורה בישראל בעשורים האחרונים. הטוענים לכך שדרוש רוב של כ-80%, למשל, סבורים כי כבר עתה אין בישראל "רוב יהודי" מספיק. לצורך כך חשוב להבחין בשאלה מהו שיעור הרוב היהודי ומהו שיעור המיעוט הערבי. יש הבדל גדול בין מצב שבו שיעור היהודים הוא 70% בעוד שיעור הערבים הוא 30%, לבין מצב שבו שיעור היהודים הוא 70%, אך שיעור הערבים הוא 20%, בעוד 10% מן האוכלוסייה אינם משתייכים לאף לא אחת מקבוצות הלאום העיקריות. ההבדל חשוב בעיקר כאשר בודקים את דפוסי הטמיעה של מי שאינם יהודים או ערבים.

50. בסוגיית מדיניות ההגירה של ישראל יעסוק, כאמור, נייר עמדה אחר של מציל"ה. נציין רק כי בנושאי הגירה שמור למדינה שיקול דעת נרחב יותר מאשר בהתערבות בתכנון המשפחה, שכן אין למי שאינו אזרח או תושב זכות מוקנית להיכנס למדינה ולהשתקע בה.

51. זו אינה רשימה ממצה. הועלו בין השאר גם רעיונות נוספים, כגון החלפת שטחים מאוכלסים ביהודים ובערבים בהתאמה בין ישראל ומדינת פלסטין במסגרת הסכם שלום. זהו רעיון מורכב. הוא אינו רעיון גזעני מעצם טיבו, וישנן דרכים חוקיות לבצע אותו בלי לפגוע בזכויות אדם. לדיון ראו אריאלי ושוורץ 2006; אורגד ואחרים 2006. בחרנו שלא לעסוק ברעיון זה וברעיונות נוספים דוגמת גיור מואץ של לא יהודים בנייר עמדה זה.

52. איננו עוסקים כאן בהיבטים הפוליטיים, האידיאולוגיים או המשפטיים של החלטה כזו. ברור כי מדובר בהחלטה פוליטית ואידיאולוגית ממדרגה ראשונה שהיתכנותה הפוליטית לוטה בערפל. מטרתנו היא להדגיש כי מבחינות רבות הקבוצה של ערביי מזרח ירושלים נשמרת בייחודה בתוך אוכלוסיית ישראל וכי במוקדם או במאוחר יהיה צורך לבחור באחת משתי אפשרויות: לראותה חלק בלתי נפרד מאוכלוסיית המדינה ולהעניק לה זכות לאזרחות, או לחזק את היסודות המבחינים בינה לבין אוכלוסיית ישראל – היהודית והערבית – ולנתק את קשר התושבות בינה לבין המדינה.

53. לא נעסוק כאן בשאלה אם העדפת יהודים בהגירה לישראל מוצדקת. בנושא זה יעסוק נייר עמדה אחר שיתמקד בחוק השבות על הצדקותיו ועל מגבלותיו. עם זאת נאמר בקצרה כי לדעתנו עקרון השבות הוא מוצדק ואינו פוגע בהוראות המשפט הבינלאומי ובזכויות האדם.

54. כאמור, רובם המכריע של ה"יורדים" משתייכים לקבוצת היהודים והאחרים (95%), וכך גם התושבים החוזרים (93%).

55. ייתכן שמאמץ זה עשוי לשאת פרי דווקא לנוכח המשבר הכלכלי שפקד בקיץ 2008 מדינות מערב רבות, ובראשן ארצות הברית. נראה כי משבר זה כי ייתן את אותותיו עוד תקופה ארוכה ויגרום לצמצום ניכר בהזדמנויות תעסוקה ובאפשרויות להתקדמות כלכלית במדינות אלו. ישראל יכולה אפוא לשמש כוח אחיזה בעבור תושביה וכוח משיכה בעבור אזרחיה המתגוררים מחוצה לה.

56. השיעור כולל את המתאחדים עצמם ולא את ילידיהם שנולדו בישראל. בשל כך השפעת המתאחדים על כלל הגידול רבה יותר מן המתבטא בנתונים אלו.

57. הבדלים אלו גורמים לכך שיש מי שאינם מונים את ערביי מזרח ירושלים עם האוכלוסייה הישראלית. כך בעיקר המקלים ראש בחשיבותו או בעוצמתו של "האיום הדמוגרפי", ראו למשל חידר 2006. הבדלים אלו אף יוצרים מצבי ביניים דוגמת אלו שמהם סובלת מערכת החינוך: החובה לספק שירותי חינוך ותשתיות חינוך במזרח ירושלים מוטלת על עיריית ירושלים ועל מדינת ישראל, אולם בפועל אחריותה של ישראל על מערכת החינוך במזרח ירושלים מוגבלת.

58. נוסף על חלקה הגדול של אוכלוסיית מזרח ירושלים בכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, שיעור הגידול של אוכלוסייה זו הוא הגבוה ביותר בקרב ערביי ישראל, למעט האוכלוסייה הבדווית בדרום.

59. שאלת ירושלים קשורה כמובן גם לשאלת חלוקת הארץ כולה. חלק מן המתנגדים לשינויים בגבולות בירושלים תומכים גם בעקרון המדינה האחת, ואף מחזקים את הצעתם בנימוקים דמוגרפיים, ראו למשל צימרמן ואחרים 2006; פייטלסון 2008.

60. על פי הערכתנו בשנת 2030 צפויה אוכלוסייה זו למנות כ־38% מכלל אוכלוסיית ישראל.

61. על אבחנה בין פעילות בטווח הקצר לטווח הארוך ראו בן־דוד ואחרים 2006.

62. יש הסוברים כי מטרה זו צריכה להשפיע גם על מדיניות ההגירה של ישראל. כללי ההגירה בישראל, בשלב זה, אינם מתבססים כלל על שיקולים כלכליים וחברתיים. שיקולים כאלו מופיעים במדיניות ההגירה של מדינות רבות. הרצון לקדם שילוב של המטרות יחייב בחינה מחדש של שילוב יסודות כאלו בתוך שיקולי ההגירה, כך שתוספת ההגירה לאוכלוסייה הישראלית – בלי קשר לבסיסה הלאומי – תוכל לתרום לחוסנה ולשגשוגה של החברה הישראלית.

63. מדובר בסוגיות סבוכות. שינוי גישות ומגמות בחברות שבהן תרבויות שונות, ובעיקר חברות המתאפיינות בגישות בדלניות ובגישות של עוינות ושל סכסוך מתמשך, אינו תהליך קל. עלולה להתעורר התנגדות לא רק כלפי המדיניות עצמה אלא גם כלפי מטרותיה העקרוניות. כך הן בקרב החרדים הן בקרב הערבים. לפיכך לא נוכל לקבוע כאן המלצות מפורטות. בכל זאת נסיף להלן כמה מילים על המציאות הקיימת ועל תרומתם האפשרית של כל אחד מן המנגנונים האלה.

64. כך, למשל, חרדים מתגוררים בדרך כלל בסביבות עירוניות, המאפשרות שילוב תעסוקתי נוח יחסית. חלק גדול מן האוכלוסייה הערבית מתגורר בכפרים בפריפריה. יציאת נשים ערביות לעבודה מחייבת, בדרך כלל, מציאת מקומות עבודה הסמוכים לבתיהן.

65. בהמשך הפרק נתרכז בחינוך להשתלבות בתעסוקה ובחברה, אולם לצורכי לכידות אזרחית ודמוקרטיה חשובים לא פחות התכנים הלימודיים המשותפים ולימודי האזרחות. יתרה מזו, בעוד שאת כישורי ההשתלבות במשק ניתן לרכוש, לפחות חלקית, גם לאחר שנות הלימודים בבית הספר, אין דרך מעשית אחרת להעניק לכלל תלמידי ישראל חינוך אזרחי ותכנים לימודיים משותפים.

66. נושא זה עומד במוקד הדיון הציבורי זמן רב. בשנת 2004 קבע בג"ץ כי אל למדינה לממן חינוך שאינו כולל לימודי ליבה. כאשר ניסו לאכוף את הפסיקה הועבר בכנסת (יולי 2008) "חוק עוקף בג"ץ", המתיר לבית הספר החרדיים לקבל מימון ציבורי חלקי אף ללא פיקוח.

67. שיעור הזכאים לבגרות בשנת 2005 במגזר היהודי היה 55% ואילו במגזר הערבי – 47%. הנתונים מובהקים לא פחות כאשר מתייחסים לשיעור הזכאות לתעודת הבגרות העומדת בסף הקבלה לאוניברסיטאות. הפערים גדלים כאשר מתייחסים לתתי־קבוצות: בחינוך הממלכתי, בחינוך המלכתי־דתי ובחינוך הנוצרי שיעור הזכאות הוא 61%–64%, במגזר המוסלמי שיעור הזכאות הוא 45% ובמגזר החרדי – 9%.

68. לאחרונה ניכרות מגמות של אקדמיזציה בקרב חרדים, בעיקר אצל נשים חרדיות.

69. דווקא בקרב האוכלוסייה הבדווית, המאופיינת בייצוג גבוה בקבוצות המוסלמיות המסורתיות עם שיעורי פריון גבוהים והשתתפות נמוכה בשוק התעסוקה, הייתה פרקטיקה של

התנדבות לשירות צבאי. בשנים האחרונות נטייה זו נחלשת, ומידת הלגיטימיות שלה היא זוכה בקהילה יורדת במידה רבה.

70. כמו בכל נושאי המדיניות המתמודדת עם נטיות ועם גישות כאלו בקבוצות חברתיות, גם כאן חשוב לבחון היטב את מאפייני הקבוצות, את טעמי ההתנגדות ואת עוצמתם. נראה כי אין מדובר רק בשאלה של מנהיגות קהילתית המגנה על חברי קהילה ייחודית מפני הטמעה כפויה מצד המדינה. בקרב החברה הערבית מדובר גם במאבקי כוח פנימיים בתוך הקהילה על שימור נורמות הנוגעות למעמד האישה וללגיטימיות של השתלבותה בחברה הישראלית ובשוק העבודה שלה.

71. המדד המספרי חשוב ביותר להערכת הצלחתה של התוכנית, בייחוד בעניין האוכלוסייה החרדית. חלק עיקרי מהקמת מערך השירות האזרחי נועד לאפשר לצעירים חרדים להשתלב בגיל צעיר יחסית במעגלי השכלה והתעסוקה. כיום 7,000 חרדים מצטרפים מדי שנה לקבוצת "תורתו אומנותו". תחזיות המנהלת להצטרפות חרדים לשירות האזרחי בשנת 2012 עומדות על 2,000 חרדים בשנה בלבד.

72. גם בנושא זה המדיניות צריכה לנהוג ברגישות כלפי ההבדלים בין הקהילות ולפעול בשיתוף פעולה עם המנהיגות הקהילתית.

73. בקרב הגברים החרדים עלה שיעור המועסקים מ-23.2 ל-27.7. בקרב הנשים עלה השיעור מ-42.1 ל-49.4.

74. גיל זה קשור גם לסעיף הקודם ולנושא השירות האזרחי. בגיל זה ניתן לסיים "שנת הכרעה" מחוץ לישיבה ולהתחיל בשירות אזרחי. לחלופין ניתן לצאת לשירות אזרחי ללא שנת הכרעה מגיל 22. אם המדינה מכריעה בעד צמצום "חברת הלומדים" עליה לבטא זאת באמצעות תמריצים חיוביים ושליליים.

מקורות

אילן, ש', 2008. "נתוני למ"ס: ירידה בשיעורי הילודה בכמה ערים חרדיות", **הארץ**, 14.1.2008.

אריאלי, ש', ד' שוורץ וח' תגרי, 2006. **עוון ואיוולת: על ההצעות להעביר יישובים ערביים מישראל לפלסטין**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

אורגד, ל', י' רבין ור' פלד, 2006. "העברת ריבונות בשטחים מאוכלסים מישראל למדינה פלסטינית: נקודת מבטו של המשפט הבין-לאומי", **משפט וממשל** י(1): 187-221.

ביסטרוב, י', וא' סופר, 2007. **ישראל 2007-2020: על דמוגרפיה וצפיפות**, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

בן-דוד, ד', א' אחיטוב, נ' לוי-אפשטיין וח' שטייר, 2006. "תכנית מתאר לשיפור מצב התעסוקה בישראל", **מדינת ישראל: מחשבות חדשות** (בעריכת רייכמן א' וד' נחמיאס) הרצליה: המרכז הבינתחומי.

בנק ישראל, 2007. "סוגיות במדיניות הרווחה", פרק ח, **הדוח השנתי**, ירושלים (<http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/doch07/heb/p8.pdf>).

גביזון, ר', 2006. **באין חזון יפרע עם: מטרת על לישראל ונגזרותיה**, חיפה: מוסד שמואל נאמן.

גורוביץ, נ', וא' כהן-קסטרו, 2004. **החרדים: תפרוסת גאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001**, ירושלים: למ"ס.

דלה-פרגולה, ס', 2007. "דמוגרפיה: הפולמוס נמשך", **תכלת** 27: 7-30.

דלה-פרגולה, ס', וע' ורבהון, 2001. **אוכלוסיית ירושלים 1995-2020: דו"ח סופי**, ירושלים: עיריית ירושלים.

הורביץ, א', וד' ברודט, 2008. **ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה חברתית-כלכלית בעולם גלובלי**, תל אביב, (http://www.neaman.org.il/publications/publication_item.asp?fid=832&parent=tfid=490&iid=10867).

ונטורה, ר', ומ' פיליפוב, 2008. **חילונית ישראלית בסקרי מרכז גוטמן 1990-2008** (http://www.idi.org.il/GuttmanCenter/SurveyArticle/Pages/The_Guttman_Center_Surveys_Articles_4.aspx).

חידר, ע' (עורך), 2006. **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

כהן, ב', 2005. **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לוי, ש', ח' לוינסון, וא' כץ, 2002. **יהודים ישראלים: דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000**, ירושלים: מרכז גוטמן והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

- לופר, י', 2003. מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- למ"ס, 2002. הסקר החברתי השנתי, ירושלים, (<http://www1.cbs.gov.il/www/>) (hodaot2003/19_03_209.htm).
- , 2004. תחזיות אוכלוסיית ישראל עד שנת 2025, דצמבר, ירושלים, (<http://www1.cbs.gov.il>) (gov.il/www/publications/popul2005/popul2005_h.htm).
- , 2006. הסקר החברתי השנתי, ירושלים, (<http://www1.cbs.gov.il/reader/newhodaot/>) (hodaot_template.html?hodaot=200719104).
- , 2006. אוכלוסיית עולי בריה"מ לשעבר: מגמות דמוגרפיות, 1990–2001, ירושלים, (http://www1.cbs.gov.il/www/publications/migration_ussr01/pdf/h_print.pdf).
- , 2007. "הגירת ישראלים לחו"ל", הודעה לעיתונות, 14.8.2007, (<http://www1.cbs.gov.il>) (il/reader/newhodaot/search_topic_hodaot.html?year=2007&topic=1).
- , 2007. תחזית תלמידיים למערכת החינוך: 2006–2012, (<http://www1.cbs.gov.il/reader/>) (cw_usr_view_SHTML?ID=662).
- סיון, ע', וק' קפלן, 2003. חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- סיקרון, מ', 2004. דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל: מאפיינים ומגמות, ירושלים: כרמל.
- פיטלסון, י', 2008. המגמות הדמוגרפיות בארץ ישראל (1800–2007), ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.
- פרס, י', וא' בן-רפאל, 2006. קירבה ומריבה: שטעים בחברה הישראלית, תל אביב: עם עובד.
- צימרמן, ב', ר' זייד, ומ' וייס, 2006. "דמוגרפיה", תכלת 25, 19–33.
- צימרמן, ב', ר' זייד, מ' וייס, וי' אטינגר, 2006. האוכלוסייה הערבית בגדה המערבית וברצועת עזה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שלג, י', 2000. הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר.
- , 2004. "הדמוגרפיה מובילה למדינה דו-לאומית", הארץ, 24.5.04.

Cohen, A. R. Dehejia, and D. Romanov 2007. "Do Financial Incentives Affect Fertility?", *NBER 13700*, (<http://www.nber.org/papers/w13700>).

Nahmias, P. and G. Stecklov, 2007. "Muslim Fertility Stagnation in Israel from 1980–2000", *European Journal of Population* 23(1): 71–99.

Schellekens, J. and Z. Eisenbach, 2002. "The Pre-decline Rise in Israeli Moslem Fertility", *Economic Development and Cultural Change* 50: 541–555.

United Nations, 2007. "World Population Prospects: The 2006 Revision", New York.

The World Factbook 2008. Central Intelligence Agency, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2127rank.html>).

פרסומים נוספים שראו אור במציל"ה:

שישים שנה לכ"ט בנובמבר – החלטת החלוקה
והמחלוקת סביבה: עיונים ומקורות

פרסומים העתידים לראות אור במציל"ה:

שישים שנה לחוק השבות: היסטוריה, אידיאולוגיה והצדקה
מאת: רות גביזון

התמודדות עם הגירה גלובלית – מתווה למדיניות הגירה לישראל
מאת: שלמה אבינרי, ליאב אורגד ואמנון רובינשטיין